

ORGANIZADORAS
Maria Rosaria Gonçalves
Maria de Lourdes Elias Sobrinho

ÉXETINA ÚSOTINDE XÂNE ÍHAE MBOKOTI

ÉXETINA ÚSOTINOE XÂNE ÍHAE MBOKOTI

**UNIVERSIDADE FEDERAL
DE MATO GROSSO DO SUL**

REITORA

Camila Celeste Brandão Ferreira Ítavo

VICE-REITOR

Albert Schiaveto de Souza

Obra aprovada pelo

CONSELHO EDITORIAL DA UFMS

Resolução nº 271 -COED/AGECOM/UFMS,
de 30 de janeiro de 2025

CONSELHO EDITORIAL

Rose Mara Pinheiro (presidente)

Adriane Angélica Farias Santos Lopes de Queiroz

Alessandra Regina Borgo

Andrés Batista Cheung

Cid Naudi Silva Campos

Delasníve Miranda Daspet de Souza

Elizabeth Aparecida Marques

Fabio Oliveira Roque

Maria Lígia Rodrigues Macedo

Ronaldo José Moraca

William Teixeira

Projeto Gráfico, Editoração Eletrônica

Secretaria da Editora UFMS

A revisão linguística e ortográfica
é de responsabilidade das organizadoras

Direitos exclusivos para esta edição

Secretaria da Editora UFMS

Av. Costa e Silva, s/nº | Bairro Universitário
Campo Grande - MS, 79070-900

Fone: (67) 3345-7239

E-mail: sedit.agecom@ufms.br

Editora associada à

ISBN: 978-85-7613-702-3

Versão digital: janeiro de 2025

Dados Internacionais de Catalogação na Publicação (CIP)
(Coordenadoria de Bibliotecas – UFMS, Campo Grande, MS, Brasil)

Éxetina úsotinoe xâne ihae mbokoti [recurso eletrônico] : enepora lívuru xoko-4º yoko 5º ano yóno /
organizadoras, Maria Rosaria Gonçalves, Maria de Lourdes Elias Sobrinho. – Campo Grande, MS
: Ed. UFMS, 2025.
71 p. : il. color.

Dados de acesso: <https://repositorio.ufms.br>

Bibliografia: p. 71

ISBN 978-85-7613-702-3

1. Cartilhas aruák. 2. Alfabetização. I. Gonçalves, Maria Rosaria. II. Elias Sobrinho, Maria de
Lourdes. III. Universidade Federal de Mato Grosso do Sul. IV. Programa Rede MS – ação saberes
indígenas na escola. V. Título.

CDD (23) 498

Bibliotecário responsável: Valdeir da Silva Severino – CRB 1/3.044

ORGANIZADORAS
Maria Rosaria Gonçalves
Maria de Lourdes Elias Sobrinho

ÉXETINA ÚSOTINDE XÂNE ÍHAE MBOKOTI

ENEPORA LÍVURU XOKO – 4º YOKO 5º ANO YÓNO

Poké'exa/Mbokoti

Campo Grande-MS, 2025

Saberes Indígenas na Escola é uma ação que busca promover a formação continuada de professores da educação escolar indígena, especialmente daqueles que atuam nos anos iniciais da educação básica nas escolas indígenas; oferecer recursos didáticos e pedagógicos que atendam às especificidades da organização comunitária, do multilinguismo e da interculturalidade que fundamentam os projetos educativos nas comunidades indígenas; oferecer subsídios à elaboração de currículos, definição de metodologias e processos de avaliação que atendam às especificidades dos processos de letramento, numeramento e conhecimentos dos povos indígenas; fomentar pesquisas que resultem na elaboração de materiais didáticos e paradidáticos em diversas linguagens, bilíngues e monolíngues, conforme a situação sociolinguística e de acordo com as especificidades da educação escolar indígena.

ÉXETINA ÚSOTINDE XÂNE ÍHAE MBOKOTI

PROGRAMA REDE MS - AÇÃO SABERES INDÍGENAS NA ESCOLA

Antonio Hilário Aguilera Urquiza
Coordenador Geral – REDE MS

Celma Francelino Fialho
Coordenadora Adjunta – Núcleo UFMS

Andréa Lúcia Cavararo Rodrigues
Supervisora

COMITÊ EDITORIAL POVOS DO PANTANAL

Ana Carina Paula dos Santos
Antonio Carlos Seizer da Silva
Aronaldo Julio
Carlos Manoel da Silva
Celma Francelino Fialho
Claudinei de Souza
Darlene Canale Pinto Seizer
Denise Augusto da Silva
Fernando Augusto Azambuja de Almeida
Jaime de Almeida Filho
Jeder Gabriel Campos
Joel Reginaldo Sol
Maioque Rodrigues Figueiredo
Maria de Lourdes Elias Sobrinho
Nilton Rodrigues Campos
Nilza Leite Antonio
Onilda Sanches Nincão
Paulo Baltazar – Coordenador da Comitê Editorial

Maria de Lourdes Elias Sobrinho
Formadora

Maria Rosaria Gonçalves
Orientadora

AUTORES – PROFESSORES ALFABETIZADORES

Aldemar Julio
Alenice Julio sebastião
Ana Cristina Muchacho Joaquim
Egiana Julio Barbosa
Enesio Francisco Pinto
Jovilson Albuquerque Xavier Felipe
Ludio Vieira Leite
Osvaldo Jose Barbosa
Valdeir Pinto
Vanete José

ILUSTRAÇÕES

Autores

ORGANIZADORAS

Maria Rosaria Gonçalves
Maria de Lourdes Elias Sobrinho

**Poké'ixa/Mbokoti
2023**

MINISTÉRIO DA
EDUCAÇÃO

TÛRI RA YÚNDOE

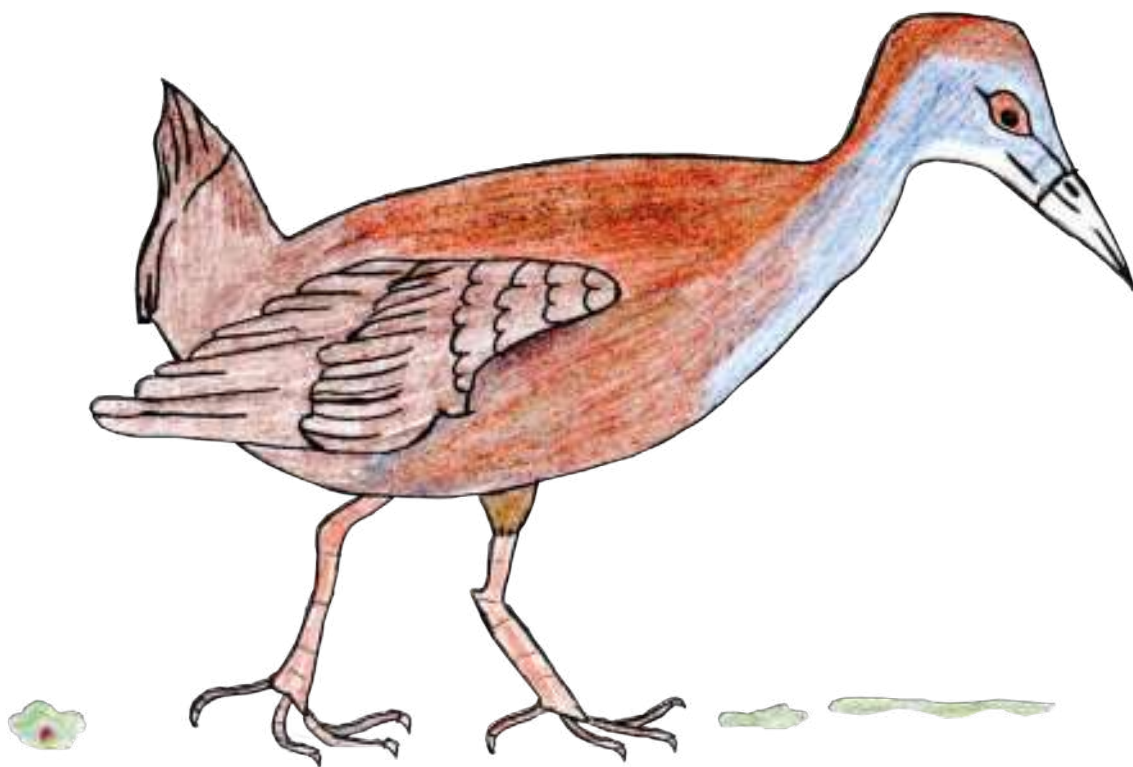
SUMÁRIO

ÁYUI OHÓKOTI	7	KIPOHÊOKUTI	39
XIRÍPOE	8	IKOTI ÚNE	40
KOIXÓMONETI	9	HÁNAITI KÁXE	41
KÓHEA NOPÉTI	10	HÁNAITI KÁXE	42
HURUMÚKUKU	11	KOHÊ YOKO HÉKERE	43
KOMÓHIKU KALIVÔNO	12	IPUNÉTI	44
ÚPIKOVÖE	13	ÉXETINA ÍHIKAXOVOKUTI	
MOTOVÂTI MBÍU KÓIYEA NE NONETI	14	KALIKE LÂVONA	45
EXETINA SÊNO KOXE'ÉXA	15	HÉKERE	46
MÓTOKI ÓVOE	16	VÓKOO	47
ÉTAKATI KO'ÉXOE	17	KAVÂNE MEKÚKE	48
MARÁKAYANA HÔI	18	ÉXETINA SÊMU	49
ITÚKOVOKE NE TIKÓTI	19	KIXÓVOKU VIYÉNO	50
IPUNÉTI	20	TUTI MANGA	51
ÚPIKOVÖE	21	MÓHIKENA TERENA	52
PÚ'ITI KOHÊ'E	22	OHÓKOTI	53
KOHÊ'E YOKO HÉKERE	23	ÉXETINA NZÁ'A SEOPONE	
ÚKO YOKO KÓTUTI KÁXE	24	KALI LÂVONA	54
IKÁTAKEKE SAUM JORGE	25	ÉXETINA NZÁ'A	55
INÁMATI KOHÊ	26	ÉXETINA PEÁXOTI	57
IPONÉVOTI	27	TUTI PÂNANA	58
PAHUKÓPOTI HULÉKEKO	28	ÉXETINA TAMÚKU	59
NÓVOPE SOPÔRO	29	HIRIMÍTITI YOKO TÎPE	61
IHA NÚMIKUXOKU		IKÁTAKEKE SAUM JORGE	63
VIYÉNOXAPA ÍHAE MBÓKOTI	30	IPIXA URO INÁMATI KALIVÔNO	64
IHA MBÓKOTI	31	OXÔTI YA XAPA HÁNAITI KÁXE	65
NONÉTI XÚPU	32	EHAXÍKOPOTI KÁXE	66
KÍXOKU ITÚKEOKONO NE IPUNÉTI	33	NUMÍKUXOKUTI KOAHATI ARAÚKOKUTI	67
IPUHÓNONEOKOKOTI	35	KOIXÓMONETI	68
HÓ'OPENO HEONÓPOVOTI	36	ÉXETINA HAHAMÉ KOÊTI	69
OHÓKOTI YOKO KOÉXONETI	37	HEUI HÉKERE	70
TIKÓTINA PÉTI	38	REFERÊNCIAS ORAIS	71

ÁYUI OHÓKOTI

ITUKÓVO KOATI ÓVOKU ÁYUI NE OHÓKOTI, ÉNOMONE YA XAPA HÁNAITI KÁXE KOE YÛHO NE IZIDÓRIO PINTO 72 KOETINE XOINAINA, KOANE ÉNOMONE HOMÓXEOVOYA. KOANE HEU KOETI OHÓKOTI HOÚXOVHIKO YA. ENEPONE OHÓKOTIHIKO MEKÚKE, HARA ÍNONEXOVHIKO ÚKEAKU YUPÓNITI, KOANE AKO OMÓTOVA HUNÓNEYEAKONO VO 'OKU XÚNATI NE IXÓMONE, TÉYOA HEÚ KOETI XANÉHIKO HUNÓNEYEA, KOATI HÁNAITI TEYONÉTI YANEKO MEKÚKE. ENEPORA OHÓKOTI HAHÁ'ITI HÔMO, KOANE AKO TÔPI ÍTUKEVOHIKO HIXÓPOKOKO YA ÉXONE, ITEA HAINA IMAÍKINOVOKOKOTI ITEA ÉNOMONE YA XAPA HÁNAITI KÁXE. KOATI ÊNO HÁNAITINOE NE OHÓKOTI MÊKU, AÍNOVO KOÍTOVOTI KOYÓNOTI ÍPUXOVOKU XÂNE, KUTEÂTI APÊTI KAHÁ'ATI SÍMEA ÁKOTI AUNATI KIXOVÓKUTI, YANE HOUXÓVOTINE HIKO, OHÓKOTINEHIKO TOPIKÓPATI NE VÁHERE KIXOVÓKUTI.

XIRÍPOE

ENEPONE KALI HÓ'OPENO NOÍXONE ÛTI XOKÓYO RA NONÉTI, ÉNOMONE VÍHAXONE XIRÍPOE. ENEPORA XIRÍPOE YA XOKO VIYÉNOXAPA ÚSOTINE TERENCE, ANÉYE KIXÓ' EKONE ENEPO ENÊO, APÊTIMO VEYÉKOU ÁPEYEAMO VUKÓNA ÁKOTI ITUKOVO EHAXÍKOTI ISOMÓKOTI KÁSATI MÊUM.ÉNOMONE KOE EXÉTINA VIYÉNO MEKÚKE ITUKOÂTI HOÉNAXOPE ENEPO IMOKÓVO NE XIRÍPOE. XEOKU ÚNE INÚIXO KOANE ÉNO OPÓSIKOMAKA KALI NÍKAXEOVOKE.

Aldemar Júlio

KOIXÓMONETI

ENEPORA KOIXÓMONETI, TORÔRO IKÓ'ITUKEXO ENEPO OHÔKO ÉNO EVÉSEKO KOÉVESEU XOKÓYO NE TORÔRO.

AKO NDÚTU MEKÚKE, ÉNO ITÚKO NDUTÚNA KÚXOTIHIKO XÂNE NE KOIXÓMONETI. ENEPO APE KOÊKUTI KA'ARINETI, ÉNO EHÁKOVO YA XOKO KOÉXONETI. ENEPORA KOIXÓMONETI KOITÚKEANE NE KA'ARINETI, EXÓKOATINE IPÍXA YANE UNATÍPOTINE NE XÂNE KÁTARAE.

ENEPON KOITÚKE NE KOIXÓMONETI, ÁPE AKÉNE, HARA ITÚKOVO RA AKÉNE, EHÁXIKOPE IXÓMONE KOEVESEKOPE. ÁPEMAKA HÔMO NE KOIXÓMONETI, ENEPO HOMOXÓVO KIXOEKOTI PÉYO. ENEPONE KÓIYEOVOKU HÔMO NE PÉYO, ENO KÓ' IYEOVOKU HÔMO NE KOIXÓMONETI.

ENEPONE KUXOTIHIKO XÂNE VIYÉNO ÉNOMONE KUVÓVO NE KOÉXONETI, KÓ'OYENE RA SÍMOKUNE ÔTI ÔRITINE NE KOIXÓMONETI KOANE ÔRITINE OPOSÍKOATI.

Lúdio Vieira Leite

NJÁNERU	SEVERERU	MÁSU	ÂBIRI	MAYU	NJÚNIU
PÂNANA			PÉXAU		
NJULIO	AGUSTU	SETEMBURU	UTUBURU	NOVEMBERU	DEZEMBERU
XÚPU	HÁNDEA		SOPÔRO NAKÁKU		

KÓHEA NOPÉTI

YA KÓHEA NJÁNERU MBIU KOE NOPÉTI PÂNANA, ITUKÓVO KOHÊ MBIU KÓ'ITYEA NÓPE UTI PÉXAU, YA KÓHEA ÂBIRI, MBIU KOE HÁ'I YA KENE YA NJÚLIU, MBIU KOE NOPÉTI XÚPU ÉNO ANAYA. KENE YA KÓHEA AGUSTU MBIU KOE NOPÉTI HÁNDEA ÊNO HÁ'I YA EPÓ'OXO, PÚ'ITINOE HÁ'I. ITEA ÁKOTIKE ÚKO ÊNO HÁ'I, KENE ÉNOTIKE ÚKO ÁKOMAKAHÁ' I. YA KÓHEA UTUBURU NOPÉTI SOPÔRO YOKO NAKÁKU, ITEA AKO OMÓTOVA ÁNAHIXEVO XAPA NAKÁKU KONÓKOTI HAXÁ KÓ'ITYEA ÓVOKU.

Jovilson Albuquerque Xavier Felipe

HURUMÚKUKU

ENEPORA HURUMÚKUKU KALIHAXO, KOANE POEHANE YÓTI ÓIYEA.
ENEPOHI ENEPONO NE HURUMÚKUKU XÊREKUKU OVOKÚTI, MAHI
KIXOÍKOTI ÁPEYEA EYEKO 'UTI ÁKOTI AUNATI ÓMONE.

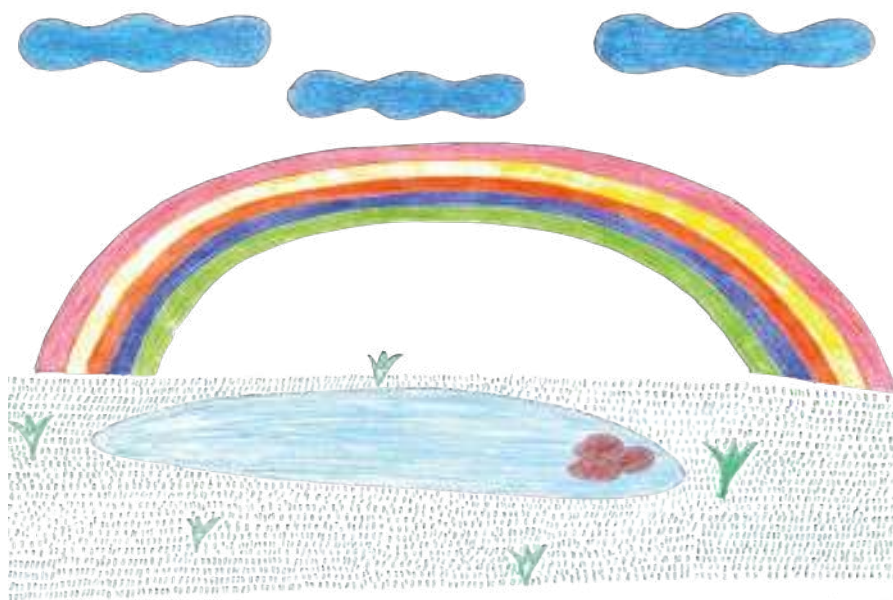
Osvanildo José Barbosa

KOMÓHIKU KALIVÔNO

ENEPONE KALIVÔNO, AKO TÔPI VÉKOKU KOMOHÍYEA YA KÁXE. HÉU KOETI NE VÉKOKU KOMÓHIYEA ANÊKONE IKENE VÔ 'U, HÊVE YOKO IKE MÛYO POKÉ 'EKE. KOEHIKO NE VOXÚNOEKENE ÁPEYEA YONEÂTI YÓTI ÁKOTI VINIXÂ 'A, ÁKOTI TÔPI VÉKOKU, YANE MOTOVA ITÓPONEA NE XOKO VÉKINI KOMOHÍYEA NE KALIVÔNO. ENEPHI ITÓPONO A NE XOKO KOMÓHIKU, YANE ÉNONE ÁKOINO AÚNATI IMÓKEA NE KALIVÔNO, VARÚ 'IKOVO, HOPUHÍ KOE, KÓYOKOA YOKO MOTOVA ÁKOYEA IMÁKA. ÉNONE KÓNOKINO YÚ 'IXEOVA ÊNO NE KALIVÔNO XOKO VÉKOKU KOMÓHIYEA, KOTÚYOPEA NE IKE HÊVE XOKO KOMÓHIKU, KÓNOKO KOTÚYOPEA ÊNO NE IKE KOMÓHIKU. MOTOVÂTI UNÁTIYEA IMÓKEA NE KALIVONO YA YÓTI.

Osvanildo José Barbosa

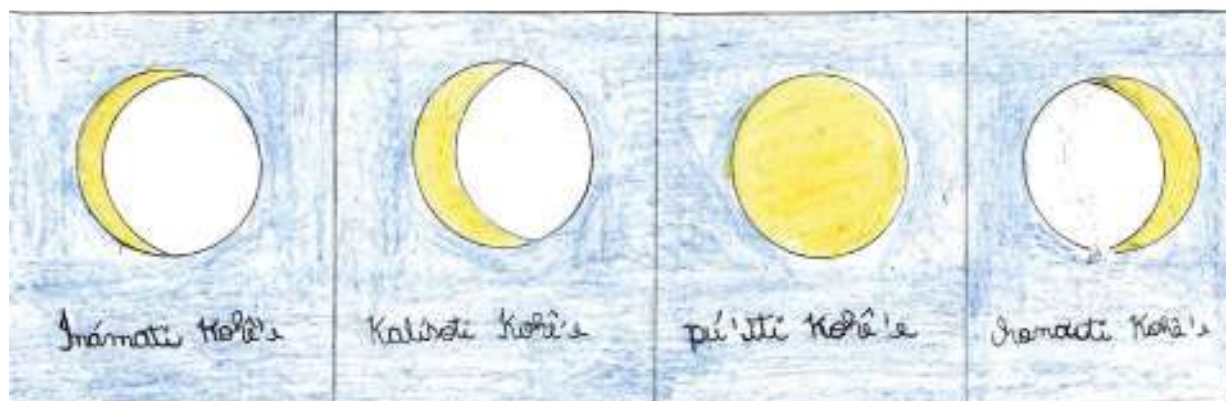
ÚPIKOVŌE

ENEPORA ÚPIKOVŌE AKO TÔPI KOÍYEONOKU, KOANE POEHANE KAHÁ'A NE IHÓKOTI ÚKO, INATI IPÚHUKO. ITEA, ÁPE ITÚKEOVO IKE XÚNATI ÚKO ÍPUHIKEA. ITEA ENEPŌ IPUHÍKEA, IKE XÚNATI ÚKO, MAHI PUVOPOTI ÚKO, YANE HE 'OKOVOTINE NE ÚKO.

KOANE ENEPŌ INIXÓKONO VANÚKE, ÁKOHI OMÓTOVA SO 'ÍXEOKONO, MAHI KOSÍPURUIKO VO 'ŪTI ENEPŌ SO'ÍXOKONO. KOANE EVÉSEKO POKÉ'EKE, KUTI KÓ'IYEA KÓ'EXOĒ. AKO NÓVOKŌE, ENEPŌ EVESÉKO, MÓTOVA ITÚKEOVO KALIVÔNO, HÓYENO, SÊNO YOKO ÚSOTINE. ENEPŌ NAMUKO XÂNE AUÓ KÍXOA YANE KOEPÉKOATINE.

ÉNOMONE ÁKOINO OMÓTOVA HUVÓKŌXEA ŪTI NE HÔ KOYÊTI ÚKO, ÉNO AHÁ'AXO IPÚHIKEA NE ÚPIKOVŌE YA, MARÁ'INEMO TAKÁPA ŪTI VOXÉNEKE. ENO KOĒ VÉXEA ÉXETINA RA ÚPIKOVŌE.

IHÍKAXOTI: Osvanildo José Barbosa

Mariana Gonçalves
Jensen

MOTOVÂTI MBÍU KÓIYEA NE NONETI

XOKÓYOKE ITÚKOTI KAVÂNE, NÓKONE ÉXEA ÉNOMONE SEÓPOKUNE KOHÊ, XOKO KOPÉNOTI ÉNOMONE HO'ÉNAXEA TUKÚ KOETI KÓ'OYENE MTOVÂTI NÓ' IYEA ISÁNEKE. ENÉPO APAYAINÉ NE KOHÊ SEOPEANE XOKO (CRESCENTE) MBIU KOETINE NÓ' IYEA NE XÂNE. ITEA YOKO SASÁ'I KÓYENE NE POKÉ' E. ENÉPORA (CRESCENTE) HINÂRA NÓ'IYEA ÛTI TUKÚ KOETI XÉYAKE. KENE NOYEÂTI INÁMATI KOHÊ ÁKOMO AÚNATI NE NONÉTI. AKOMO OMÓTOVA NÍKEA ÛTI. ÉNO KÓNOKINO KOMÓMOYEA ÛTI SEÓPOKUNE NE KOHÊ MOTOVÂTI MBIU KÓ'IYEA NE HEÚ KOETI NE NONÉTI VÍPIHONE KÚVEUKE VISÁNE. ÉNOMONE ITÚKO HÓ'ENAXOPE VIYÉNO ITUKÓVOTIYE SÍMOKUNE NE KOHÊ MOTOVÂTI NÓ'IYEA ISÁNEKE.

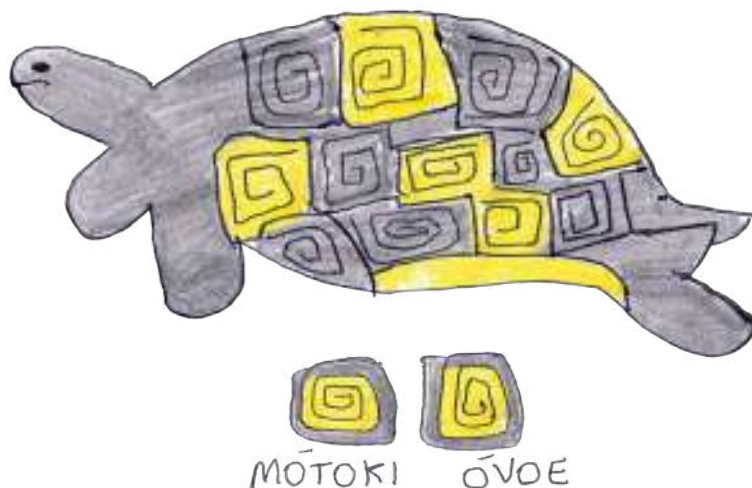
Valdeir Pinto

EXETINA SÊNO KOXE'ÉXA

KOITÓPONOVOTI KOTÍVETI KOXE'ÉXA MEKÚKE NE SÊNO OVÓKUKÉ, ÂVOTI NDÚTU. YANE EÓPANE OHÓNE NE KALIVÔNO ITÚKINOANE IVÁTAKOKU PÁNGU NE PÁTERA KÍXONE ÛTI, KOPÚHIKINOATI NE XE'ÉXA. YANE KAPA KÍXOANE NE VÁHERE NONÉKUKÉ NE SÊNO KOXE'ÉXATI YÓNOKUMO NE KALIVÔNO, IKOKÓ KOE HIKO NE KOXE'ÉXATI MÂRESOKE, ÉNONE KÁXUNAKEOVO NE SÊNO KOXE' ÉXATI, YANE ÁKONE ORÍKO IPÚHIKEA NE KALIVÔNO. YOKO ANÊKO NE PÁTERA KOYONOÂTI KOANE HUVO' ÓXEA NE KOXE'ÉXATI YANE ÉNONEMO NE PÁTERA TETUKEA ÛRO NE KALIVÔNO ENEPO IPUHÍKA. ÉNONE KOE ÉXETINA RA ALZIRA FRANCISCO.

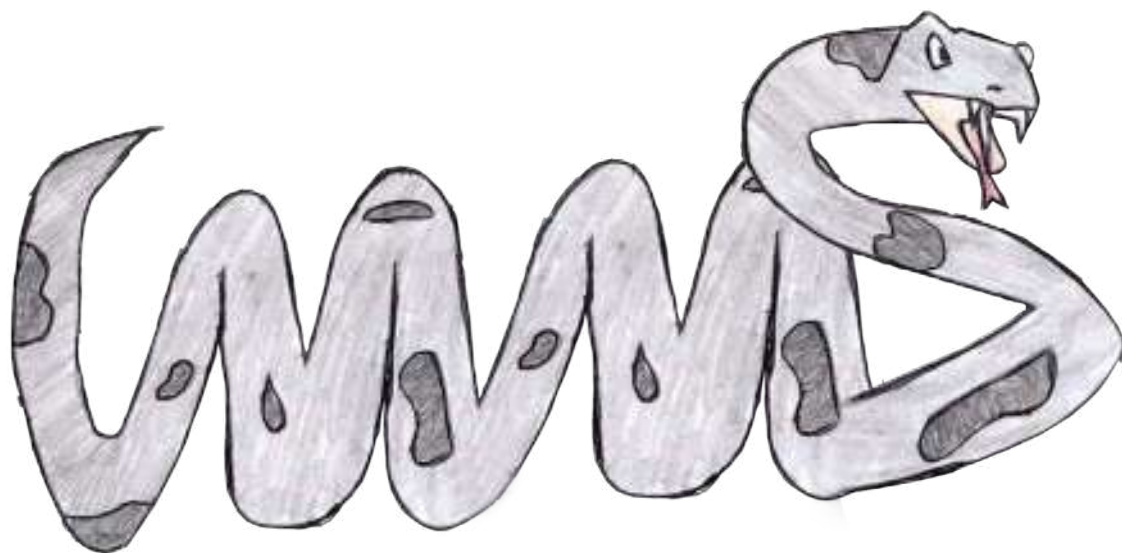
Ana Cristina Muchacho Joaquim

MÓTOKI ÓVOE

ENEPONE MÓTOKI ÓVOE HOPENÓXOTI KALIVÔNO IPÚHIKEA ENEPON OKO'ÓKORI IPÚHIKEA. ENEPONE KOXE'ÉXATI, ÉNONE KOPÚ'IKEOVO NE MÓTOKI ÓVOE ITUKOVO ENOVÂTI NE HÔ NE MÓTOKI ÓVOE. YANE ÁKONE ORÍKO XUNÁ'IYEA OHÓNE NE KALIVÔNO IKENE KOPÚ'IKINEVO, HÁKOTI ITUKOVO ENOVÂTI XANA NE MÓTKI ÓVOE. ÉNONE ITÚKO IPÍXAXOPE NE PÁTERA KÚXOTINOE VIYÉNOXAPA. AKO TÔPI ÉXONEHIKO NE SENÓHIKO, KOANE NE SÊNO KOXE'ÉXA, SÉ'I KOE KOHÊ ÁKOTI ITÚKOVOKÉ PÓHUTINE HÔ NIKOKÓNOTI ÔREKO, KOANE AKO KIPÁPUIKAPU OVÂTI SÉ'I KOETI KOHÊ'E. MOTOVÂTI VITÚKINOA VISÓNEU RA XÊTI, ÉNONEMEA ÁKOINO KÁKA'ARINE ÁKOE NEKO KÚXOTIHIKO VIYÉNOXAPA KOATI KOYÚSEOVOTIHIKO MEKÚKE.

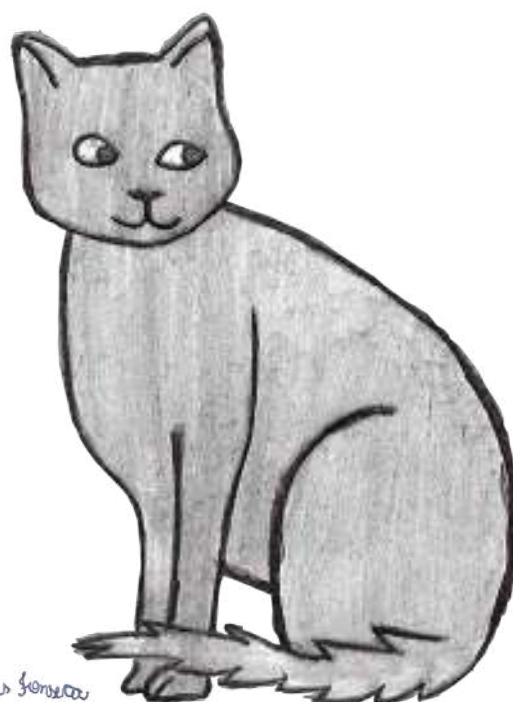
Ana Cristina Muchacho Joaquim

ÉTAKATI KO'ÉXOE

ENEPONE ÉXETINA ÉTAKATI KO'ÉXOE, XOKO HIPOLITO HENRIQUE ITUKÍNONOA XÊTI. ENEPHI TOKOPÂ XÂNE NE ÉTAKATI KÓ'EXOE, AKO AUNATI KIXÓ'EKONE KOE RA HIPÓLITO, HAINA HÍ'IME KOETI TOKOPÂTI NE ÉKATI KÓ'EXOE. ENEPÓ TOKOPÂ XÂNE, NÓXOTI XOKO IYÉNO APÊTIMO KOE KU IYÉNO NE TOKOPÂTI. KOANE ENEPÓ ALUÓKO VANÚKEKE TIKÓTIKE NÓXOTI IVÓKEOVO VIYÉNO.

Ana Cristina Muchacho Joaquim

Mariaana Gonçalves Gomes

MARÁKAYANA HÔI

ÁPE KALI HÓ'OPENO ÍHAE HÔI KOEHATI MARÁKAYANA HÔI, HAHÁ'ITI MÛYO. ENEPORA MARAKÁYA, ÁHATI MAKÁ NÍKEA TAPÍ'I. KOANE AHÚKOTI YA ALU'ÓKEATI XAPA HÔI. ÁPE HÓYENO NDAPÍ'INA NÍKA YA XAPA HÚPATI KOHÊ'E ITEA HAINA PÓHUTINE YA XAPA HÚPATI KOHÊ'E SÍMEA, MUHÍKOVA YA XAPA HAHÁ'ITI YÓTI KÓYEANE SÍMEA.

ITÚKOVOKE NE TIKÓTI

ÊNO OMÓMIKOATI XAPA KÓTUTI KÁXE OPÉKUKE NE TIKÓTI,
ÉNOMONE ÁKOINO OMÓTOVA TETÚKEOKONO NE TIKÓTI.

ENEPO TETUKA ÛTI NE TIKÓTI VIKÁÍTUKEXA, ONOKOÂTI NÓPEA ÛTI
XOKO ÓVINE NE TETOETI, MOTOVÂTI ÁPEPEA ÁHEOPO, VO'OKU ÚHEPETI
EPÉVOKOPETINA NE TIKÓTI MOTOVÂTI VOKÓPEA NE KÓTUTI KÁXE.
ITÚKAPU ÛTI KOYÓNOTI HEU KOÊTI XUVE TIKÓTI.

IPUNÉTI

ENEPORA IPUNÉTI ÉNOMONE IKÓ'ITUKEXO VIYÉNOXAPA MEKÚKE YA ÓVOKU ITÚKOA OYÉ EKOPE KUTEÂTI, XÛRUNO, NIKOPÉTI ÛTO, KÂMELA KIPÓ'IKOPE ÍTUKEXO. KOANE KAVÁNEA YA PITIVÓKOKE ÉSAI NIKOKÓNOTI, ESÁ'IKOAMAKA IPOVÓTI, TIUKETI ENEPO UNATI KAVÁNEYEA. ENEPONE IPUNÉTI, KÁTARAKOVOPE VIYÉNO MEKÚKE RA IPUNÉTI, TEA ANÉYEKO VIKÓ'ITUKEXEA KUTEÂTI PÓTE ÍHAKU VUNÉNA VÊKA.

ÍHAKU NIKOKÓNOTI

OYE'ÉKOPETI

ÍHAKU ÚNE

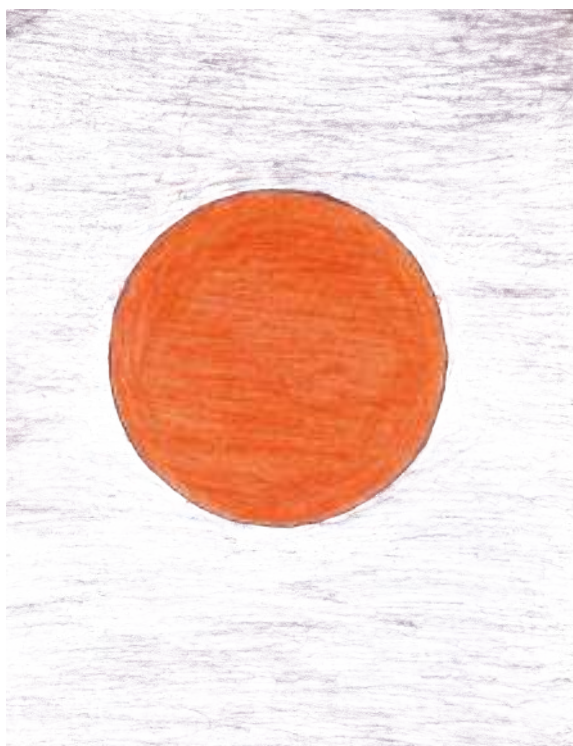

ÚPIKOVŌE

ENEPORA ÚPIKOVŌE VANÚKE ÓVO, PÓEHANE APE ÚKO ÍNATI IPUHÍKO, KOANE KAHÁ'ATIKE KÉVEA ÁPEMAKA XAPÁKUKU KAPÁSI. ENEPOMAKA APÊ'E IKÉNEPOKE ÚKO, KIXO'ÉKOTI ÓKEANEMO NE ÚKO, KOANE HANÊ'E AHÁ'AXO HARARÁ'ITI IPOVÓTI KUTEÂTI KÓ'IYEONVOKU ÍTI, HINÁRA KAHÁ'A ENEPŌ KO'IPOVO HARARÁ'ITI NE XÂNE, MOVÓ'I KIXO MUYO XÂNE SIUKEÂTI ITÍNA ÉXOAMAKA PÍKEOKONO INAMÁ'AXO IPÚHIKINO XÂNE ENEPŌ PIKOATIKE.

ÁPEMAKA KIXÓ'EKONE IPUHÍKEA KÍYOI KÁXE KALI HERÛRU KOETI, MAHI NO'ÍXOTI ISUKÓKOTI XÂNE, KALI PAYAÎ KOETI IVOKÓVOTI XÂNE KÍXO, YANE INA APÊ'E NE VEKOTI KUKÚKE MÊ'UM. ÉNOMONE KOE RA KALI ÉXETINA ÚPIKOVŌE.

IHÍKAXOTI: Vanete José

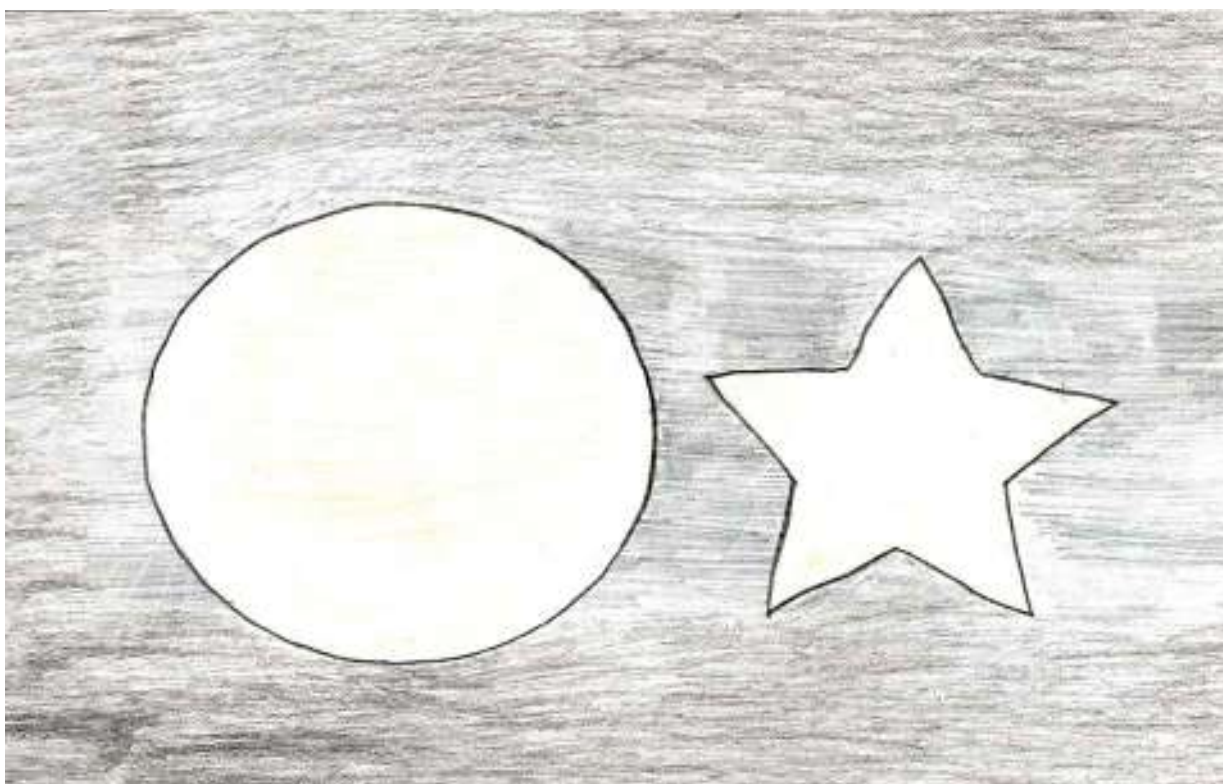

PÚ'ITI KOHÊ'E

HARA KOYÚHO RA EXETÍNATI PUINÊ'E RA KOHÊ. ENEPONOIIXOA VIYÉNO NE KOHÊ'E PAYÁ'IYEANE, KOYÚHOA ITÚKEOVO MBIU KOETI YAIKOROKÉOKONO NE TIKÓTI. HARA IKÓ'ITUKEXEOKONO XOKO ÍPOVO PÉTI. ENEPONE ITÚKOTIKE ÓVOKU NE XÂNE KO'ÉXEPUKOANE NE ÓVOKU YANE KÚXOA HÁNAIYEA NE KOHÊ'E, ÍNATIMO IKORÓKOA NE XUVE TIKÓTI, MOTOVÂTI ÁKOYEA AXÁMAKE NE TIKÓTI.

ÉNO HO'ÍNAXEA XÂNE MÊKU RA HÁNAIPE KOHÊ'E KOANEMAKA AKO OKÓPUNOO MÛKU NE TIKÓTI. ÍKOROKINOAKE VIYÉNO RA TIKÓTI, VO'OKU KÓ'IXEPUKEA ÓVOKU YOKO ITÚKEAMAKA ÉPEVOKOPETINA. ÉNOMONE KOE ÉXETINA RA ÊNOM, KÍXOAKU ÉXEA PÚ'ITI KOHÊ'E.

Egiana Júlio Barbosa

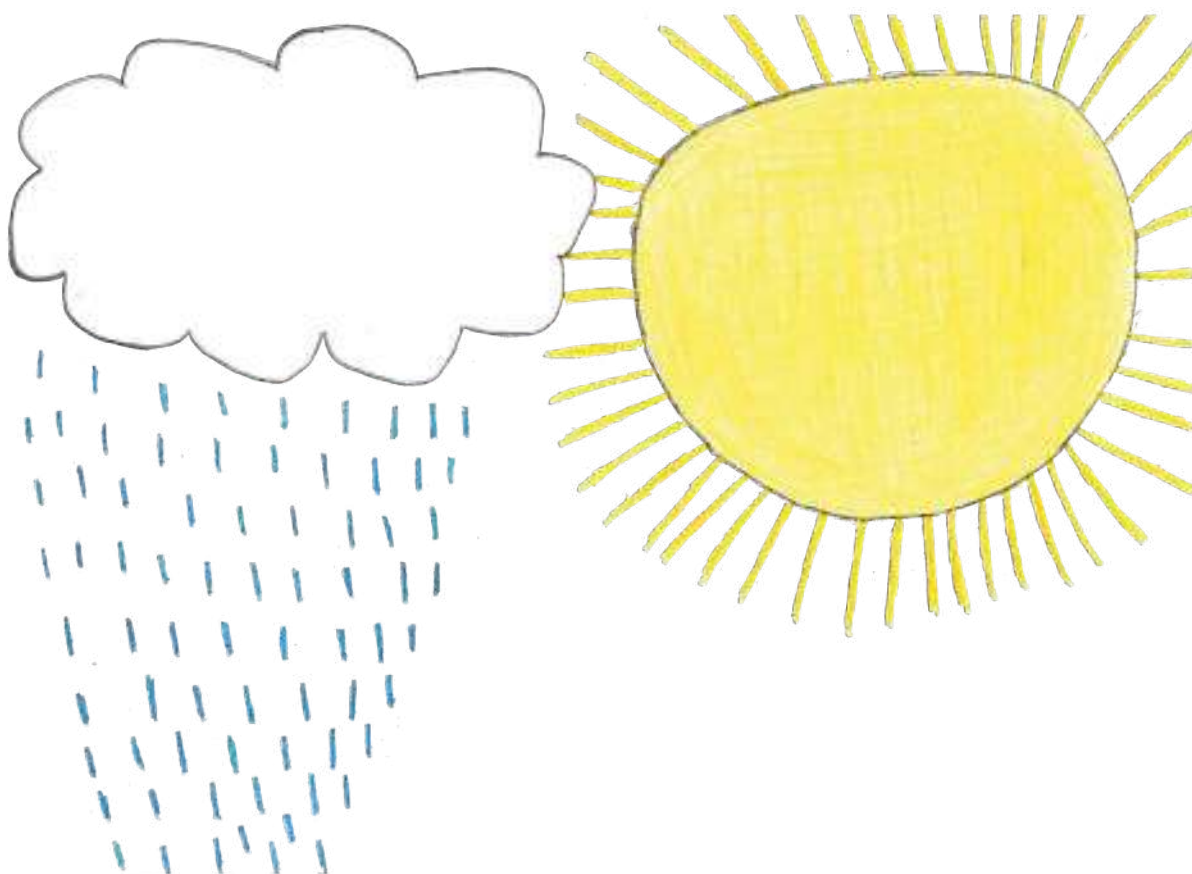

KOHÊ'E YOKO HÉKERE

HARA KOYÚHO RA EXETÍNATI KOEKU KOHÊ'E YOKO HÉKERE
KAHAÍNE KIXOKÓKO.

YÚHO RA VIYÉNO, ENEPO APÊTIKE NE KOHÊ'E KOXEREREKÚ
KIXO'ÍXOTI HÉKERE YA VANÚKE, KIXO'ÉKOTI ÁPEYEAMO KÂSATU YA
VÍPUXOVOKUKE, KO'ÍMATI ÂRUNOE YOKO KOYÉNOTI HOMOÊHOU. ÉNONE
ITÚKO HOENAXOPE XÃNE MÊKU KÔE RA ÊNOM.

Egiana Júlio Barbosa

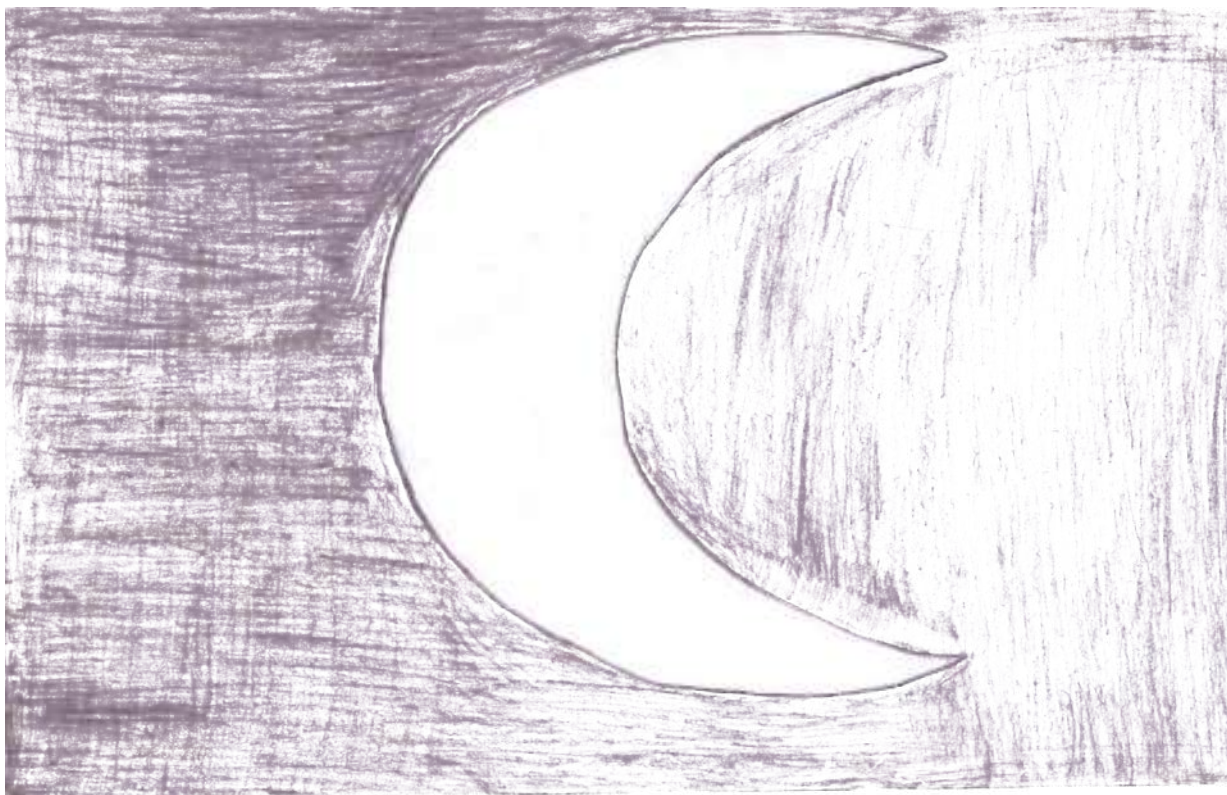
ÚKO YOKO KÓTUTI KÁXE

KEVOTÍKE NE ÚKO XAPA KÓTUTI KÁXE KIXO'ÉKOTI ÁKOTI AUNATI EYEKOÛTI ÓMONE NE HÔ KOYETI ÚKO XAPA KÁXE, KÓ'ENOVÓ NE EMÓ'U NE ÔNJU NOIXÔA, ÁPEYEAMO IVOKÓVOTI XÂNE IMÂTI ÁKOTI ITUKOVO YENÔTI. ENEPONE ITÓMIKEXINE HÊVE NE ÚKO HO'ÔUKETI KOE. ÉNOMONE HO'ÍNAXEA NOVO VIYÉNO APÊ'E NE KIXOVÓKUTI ÁKOTI AUNÁTI KOENOVÓ NEKO ÔNZE.

IKÁTAKOKE SAUM JORGE

HARA KOYÚHO RA EXETÍNATI IKÁTAKOKE SAUM JORGE, KOÊKU IKÓ'ITUKEXEOKONO KOE RA ÊNOM, ITÚKEOVO MBIU KOÊTI YA KALIVÔNO ÁKOTI KÁMA YUPIHOVÓ KOETI ITÚKEOVO YÉTORE. KÁ'AYE KOE RA ÊNOM, ITÚKEOVO APÊTI XÁNENA MOTOVÂTI YEHÉPOKEEXEOVO NE KALIVÔNO YA SINGU KÁXE YUPONÍ KOÊTI KÔE RA ÊNOM. MOPÓ'A SÍNGU KÔE RA ÊNOM.

INÁMATI KOHÊ

KÔE EMÓ'U RA VIYÉNAXAPA MÊKU ITUKÓVOTIKE INÁMATI NE KOHÊ'E UKÓVA VIYÉNO TETÚKEA NE XUVE TIKÓTI ITUKOÂTI YUKÚNA, XELÉKENA. UKÍNOVAKE MOTOVÂTI OKÓ'IKONEYEA MOVÓ'IYEA XOKO MÛKU NE YÚKU MOTOVÂTIMO ÁKOYEA ORÍKO ÍHUVEYEA NE XELÉKENA NE XÂNE ENEPO OYE'ÉKO NIKOKÓNOTI. KÚXOA VIYÉNO MÓMOVO KÓ'IYEA NE TÉTOE YÚKU ÍNATIMO IKORÓHIKOPA ÓVOKUKE. ÉNONE VÉYEA YÚKU ÍKOROKEA TIKÓTI NE VIYÉNO YA INÁMATIKE KOHÊ'E.

IPONÉVOTI

ENEPONE IPONÉVOTI ÉNONE PÉ'UTINOE HEPÍPIKEXEOVO MUYÓKUKÉ XÂNE. ENEPONE ARINÉTI AKO NÓVOKOE ITÓVOKU XÂNE, KOEKUTI ITÓVOKU XOENAENA NE XÂNE MOTÓVA YÚVEA NE ARINÉTI KOEHATI IPONÉVOTI.

ENEPO APE YÚVONE, PÓ'EHAXO IPÍXA UKE'ÉXOPATI, KONÓKOTI ÍTIXEA ÍPOVO, ÛRUHIKEA XÁKUKÉ, YANE PIHOTÍNEMO, IPUHÍKEATINEMO NE KÚVEU ÓVOKU. ENEPHI APE TOKÓPONE OXÉNEKE, AKO OMÓTOVA YÚHOIKEA, KOANE AKO OMÓTOVA NÁ'AKENEXEOVO IKÉNEKE. KOANE NE XOKO VÉKINE ÁKONE OMÓTOVA VEKÓPEA YA, TUKÚ KOÊTI SEOPEA ÓVOKUKÉ. INA HEPÍPIKEXOVO MUYÓKUKÉ PONE ARINÉTI. ÉNONE KOÉHAINO IPONÉVOTI VO 'OKU KÓNOKEA ÍPOKEOVO NE XÂNE ENEPÓ KA'ARINEA. YANE AKO ÁXU'IKENE ÍPOKINEVO UNATÍPOTINE.

PAHUKÓPOTI HULÉKEKO

ENEPONE NE XANÉHIKO MÉKUKÉ, XOKO INÁMATI KOHÊ ÉPEMOVO VÉOPINOA HULÉKEKO MÛYO. KOEKUTI XÂNE MOTÓVA PÁ'AXEOVO XOKÓYO NE INÁMATI KOHÊ'E, KALIVÔNO, ÂRUNOE, HOMOÊHEO YOKO ÚSOTINE.

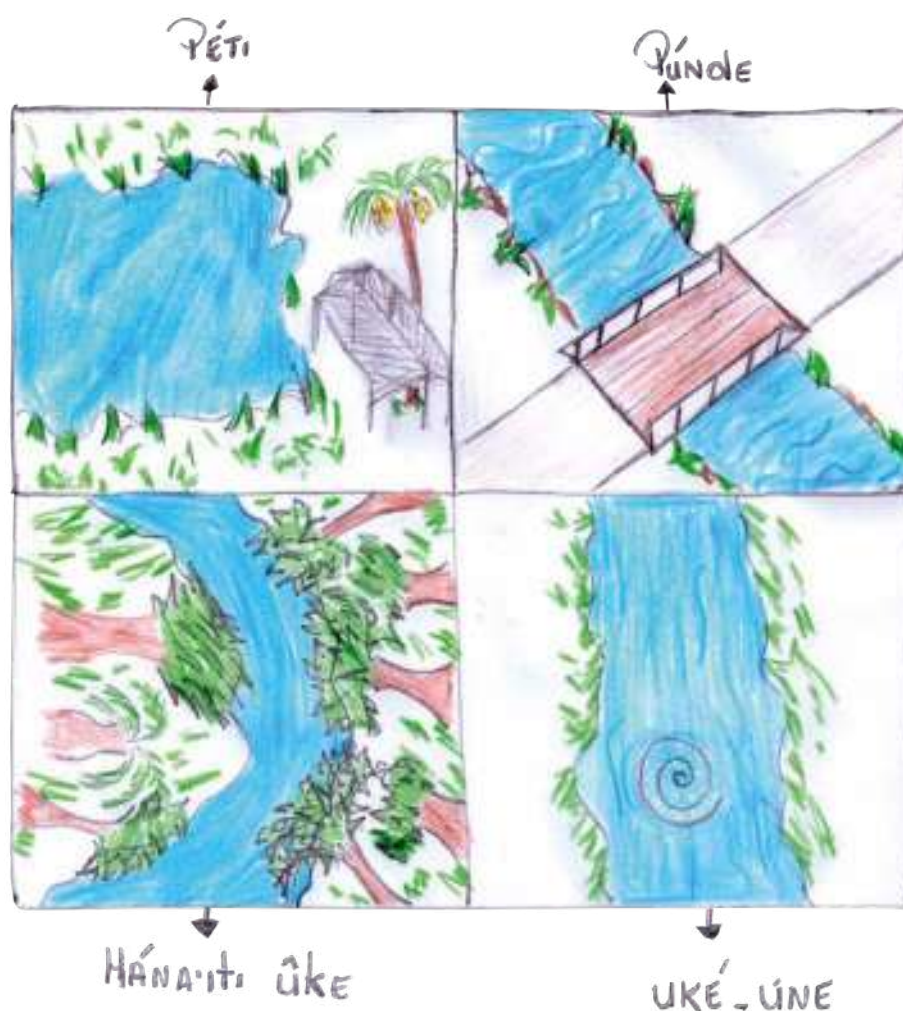
HEU KOETI INÁMAPEA NE KOHÊ'E, IPUHÍKEATI NE KÚVEU ÓVOKU NE XÂNEHIKO, YANE MEÚKEKE, INONEXÓ KÓ'INOA NE KOHÊ'E, PAHUKOÂTI VEOPINOA HULÉKEKO. EPÉMOTI XEMÉKEYEA XOKO HEU KOETI ITÚKOVOKÉ. KOEKU ÉPEMEOVO XOKO KOHÊ'E, KOANE ÍNAYEA KÍHUOKOA NE KOXÉ'U MÛYO. ÉNONE KÍXOA VIYÉNO NE INÁMATI KOHÊ'E, MOTOVÂTI OMÓPEA NE HULEKÉKOTI YANE KOANEMAKA KOXÉMEKEKOPEA NE EPÉMÓVATI. ENEPONE INÁMATI KOHÊ'E, VEYOPO HEU KOÊTI ARINÉTI MUYÓKUKÉ XÂNE. ÉNONE ITÚKINOVO PÁ'AXOVO VIYÉNO.

KOANE VÉPEMINOA UNÁTIYEA TUMÚNE NE XE'EXA ÛTI ENEPÓ PA'AXOA ÛTI XOKÓYO NE INÁMATI KOHÊ'E.

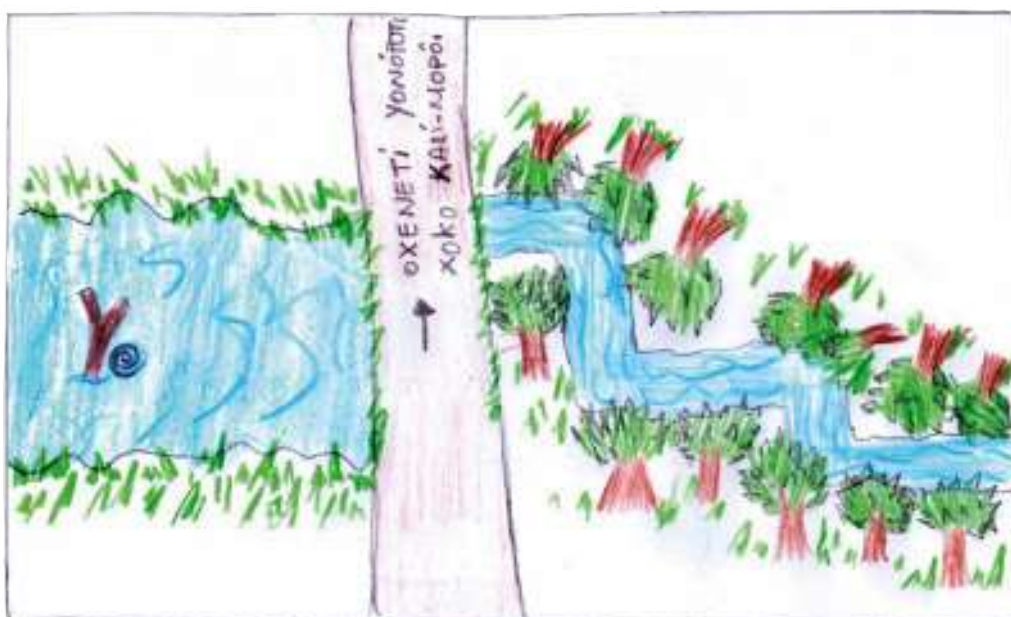
NÓVOPE SOPÔRO

SETEMBURU ITÚKO NÓVOPE NE SOPÔRO. MBIU KOE HÁ'I YA, ÁKO'ONEOXO ENÉPO APE ÚKO YANE KÓHEA SETEMBURU. ÚNATI NIKOKÓNOTI NE SOPÔRO, AKO TÔPI KÍXOAKU VIYÉNO NÍKEA. KERESENTE SÍMO NE KOHÊ'E TUKÚ KOETI XEYAKE, INA MOTOVA NÓ'IYEA ÛTI NE SOPÔRO. YANE IPUHÍKAPA KÁLIHUNOE XÚVE NE SOPÔRO, MOTÓVANE ÍSOYEVO. HÁKOTI ISÓVO XE'OKUKE, ÁKOMO APÁYA'INA NE SOPÔRO. MOPÓ'A KOHÊ'E, YANE MOTÓVANE VÉYEVO NE HÁ'I, MOTOVÂTINE NÍKEA ÛTI YA.

IHA NÚMIKUXOKU VIYÉNOXAPA ÍHAE MBÓKOTI

KÁ'AYE KOEHA NÚMIKUXOKU RA VIYÉNOXAPA ÍHAE MBÓKOTI, PÉTI, PÚNDE, HÂO, ÉTAKATI, ARAÚKOKUTI, HÁNAITI ÛKE, PORÓKE NASARIU, UKE ÚNE, IPOKÍNEVOTI, TERETIKOA, TÎXULU...

IHA MBÓKOTI

YA INÚXOTIKE NGIXÓVOKU OMBOSÍKOA XOKO KÚXOTI IHÍKAXOTI ENEPORA KIXÓVOKU ÉXETINA KOEHAINOKE MBÓKOTI ENEPORA VÍPUXOVOKU.

YA EMÓ'UINONU RA IHÍKAXOTI, ÉNOMONE ITUKOVO INÚXOPOTI IHÍKAXO ENSINU MEDIU YA KÚVEU MBÓKOTI. IHAXONETI MÂSI (KULUYAUM KIXONETI) YOKO HAHÁ'OTI VIVI (HAHÁ'OTI MARAKAYA) ÉNONE OMÁHIKO XEOKU TÁNGI PONE OVOTI OXÉKE KALI- MOPÔ. YANE KOENEHI RA EVO ÔTU, ÁPENOVU XUVE ÉTARUNA IHÍKUKÉ NE TÁNGI ÉNOMONE ÓVOMEKU NE UKE ÚNE, ÉNOMONE IPÚHIKEA NE HUNÔTI ÚNE KOE EMÓ'U. YA ÍYEUPU YUPÓNITI IRÍKOPOVO NE HUNÔTI ÚNE, KINZE KOE MÉTURUNA UKEÂTI VANÚKEKE YONÓPOTI POKÉ'EKE, NONÉKUKÉ ÓVOKU ÔTU KOEHATI KAPIRÍYE. ÉNONE KOEHAINO MBÓKOTI VO'ÓKUMEKU ÊNO HUNÔTI ÚNE YANE POKÉ'EXA MBÓKOTI.

NONÉTI XÚPU

HEU KOETI NONÉTI ÁPE KAXENA NÓVOPE, ENEPORA XÚPU PIHINOTINE INÁMATI KOHÊ'E UNÁTIYEA NÓ'IYEOVO MOTOVÂTI ENÓ'IYEA ÁNA, YANE NOVONE RA XÚPU KÚXOANE ÛTI ÍHONEA, IHONÓNE ÍSOVONE YANE PURANÓ'EXOVOTINEMO, YANE ITATÁKEXONE PO'EHEVE, ÉNONEMO TURÍXEOVO ÍSOYEA ÛTI, ÚSOTINE PURÁHEVEXEOVO, KUXOTINE NOVE KOETI KOHÊ'E INA ITÔVO YANE MOTÓVOTINEMO MARÉKEOVO.

KÍXOKU ITÚKEOKONO NE IPUNÉTI

HARA INDÚKO XÊTI IPUNÉTI KIXÓVOKU ÍTUKEOVO YOKO ITÚKOVOKE XAPÁKUKE VIYÉNO MEKÚKE, ENEPORA IPUNÉTI, ÉNOMONE KO'ÍXOKEXEA XE'ÉXA VIYÉNOXAPA MEKÚKE. ÉNOMONE KAVÁNE VOSÉNOE, MOTOVĀTI ÁPEYEA NĪKA XE'ÉXA. ÊNO NÓKONE MOTOVĀTI USÓ'IYEA KÓNOKO, HAHÁ'ITI MÓTE, HARARÁ'ITI MÓTE, AKÁRUKE, TÁKA, (PONE HOPÚ'ITI MÓTE) MOTÓVAMAKA VIKÓ'ITUKEXEA PÔU ITEA, AKO ÁHUPA. INA KENÓ'OKO KIXÓVOKU ITÚKEOVO NE IPUNÉTI, INÚXOTIKE EPONE IPÔTI VEYÓHIKOVO HÍE HÍYEUK NE MÓTE INA ANAHÍXOVO ÁKARUKE, KÁLUHUNOE ITÁTAKEXINE TÍXULU, YOKO TÉYA, ÁKOTI AUNATI IPÚNETI ITATÁKOTI ITÚTUKO YUXÚKE. ÁKOMAKA OMÓTOVA MARÉKEOVO YA INÁMATI KOHÊ'E, AKO AÚNATI NE MÓTE YANE XOKO INÁMATI KOHÊ'E.

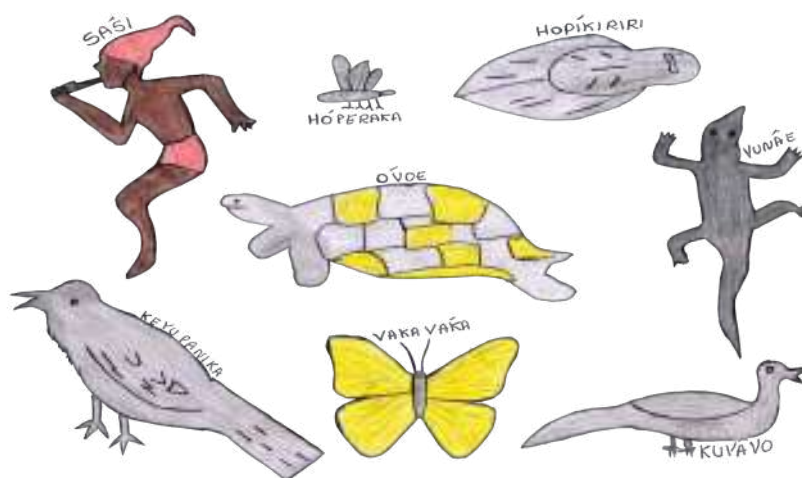
ÍNATIMO OMOXÓKOVO, KALI TÂPUA YONO ITÚKOVOPE MÁRESONA OU
VÓ'OKUTI ATÚPIRIOKEXEOKONO MOTOVÂTI TURÍXEOVO NE IPUNÉTI,
YANE KONÓKOTIMO ÁHUIKEOVO AUSÓNE, ÍNAMO HAMAXÁPU YA
HARARÁ'ITI MÓTE. AHU'ÍKOPOVOTIMAKAMO XANÉ KIXOTI KALI ÚNE
YANE KOMOVÓ'IKOVOTINEMO. YANE AHU'ÍKOPOVOTINEMAKAMO YA
KALI MOPÔI. ITEA UHÁ'ITINEMO YANÊ'E, YANE KONÓKOTI HÓ'ORIKEOVO
KÁXEKE MOTOVÂTI MOVÓ'IYEA YANE ÍNAMO ASA'ÍXAPU YÚKUKÉ.
INÚXOTIKE KEHÓKOVO KALI UHÔRO YÓNOKU KÁLUHUNOE TÉYA
TURÍKUKÉ MOTOVÂTI ÁKOYEA AVA POKÉ'EKE NE IPÚNETI, HANE
ITUKÓVO OSÓ'IXOPE TIKÓTI KARÂYO, PUIKÉXOTI, YOKO LOPOYÉKOXE,
MOTOVÂTI MBIU KÓ'IYEA IPÚHIKEA HÁHARARA KÓYEYEA.

IPUHÓNONEOKOKOTI

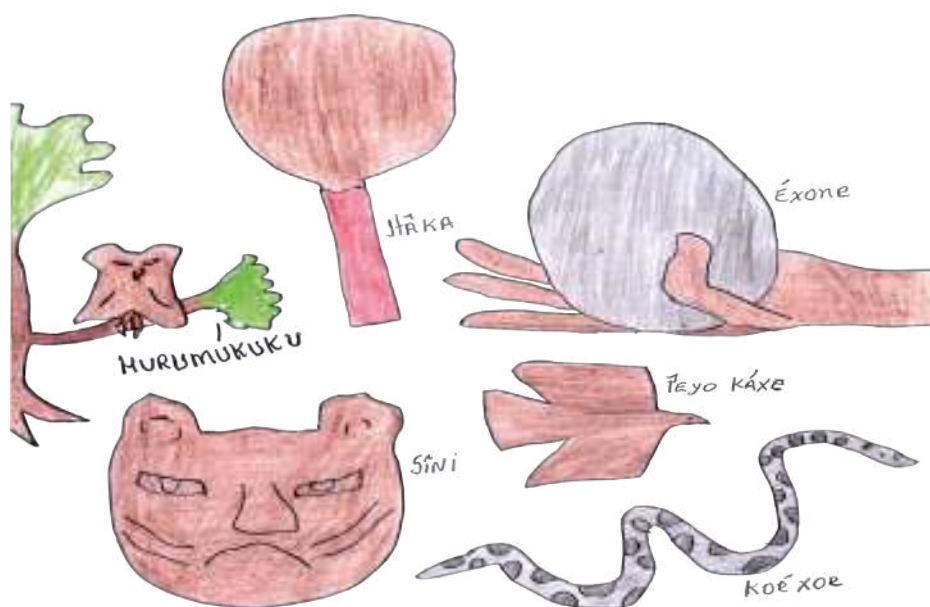
ENEPORA EMO'ÚTI PÍ'A KÍXOAKU ÛTI KOYÚHOPEA ÛTI, ORIXÓKOKOTI YOKO HIXOPÓKOKOTI NE KOEXÓMONETI. OKOPÓKOKOTI ITEA HAÎNA NE XÂNE ISUKÓKOTI, AÎNOVO KIXÓKOKOKU YÚHOIXEOKOKO, HIXOPÓKOKOTI XÚNATIYA. KALI XÚNATI EMÓ'UINOKOKO, AÎNOVO KÚXOTI EMO'U XÂNE MEKÚKE. ENEPONE AKÉNE HANE ÚKEA XOKÓYOKE NE KOEVESEU, HANE EHÁXIKO ENEPONE OKÓVO NE KO'ÉXONETI MÊKU. OVO'ÍKO POKÉ'EKE ÉNOMONE KO'ÉVESEKO YA XOKO KÍPAHINA, ÉNO EVESÉKO NE IVOKÍNEVOTI, YANE XOKO ITÁKANA. ENEPORA AKÉNE HOPÚXOA KÍXOAKUMO IMÓKEOVA KOANE HARA ÚKEA XOKO ITUKÓ'OVITI KOANE AKO HÉ'ANA NE AKÉNE HÓNOTI KÍXOA MOTOVÂTI KÁMEA XANÉHIKO.

Ludio Vieira Leite

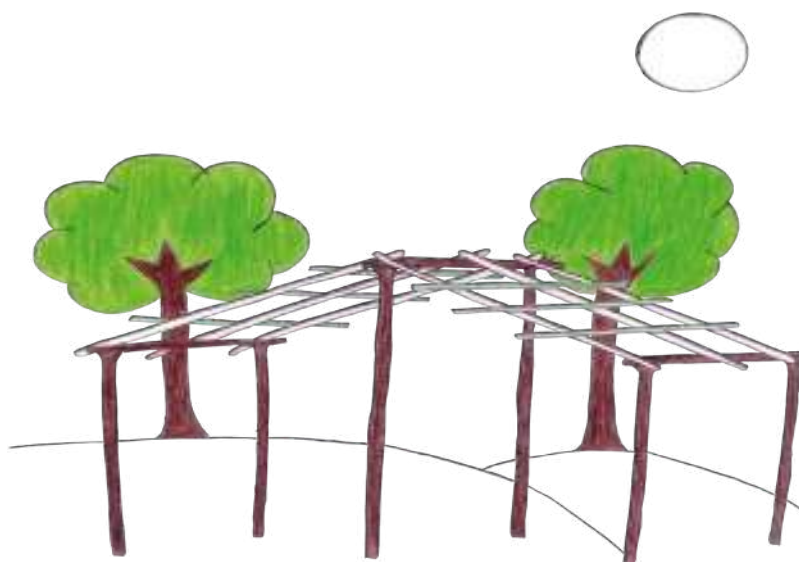
HÓ'OPENO HEONÓPOVOTI

ÁPE HÓ'OPENO HEONÓPOVOTI, ENEPO IPUHÍKO NÓXOA ÛTI, KÁMOA ÛTI ÉNEIXEOVO ENEPO VÓNO MUHÍKOVA ÁPE SÍMEAKU XÊREREKUKE VÓVOKU ÉNEYEA. ENEPO SÍMO IPÚHIKOPE, YANE NOIXOÂTINE ÛTI HARA ITÚKOVÖYE HIKO RA HÓ'OPENO, KUYÂVO, YA ÚNATIKE KOHÊ'E IPÚHIKEA KÁMOA ÛTI ENEYEA KOENÉ'EYE, PÍ'A KÓ'IYEOVOKU, ÁPE HÁNAITI YOKO KALÎHUTI YA, MOYÓKE ÍHAXEAMAKA PO'I XÂNE. ÓVOE, ENEPORA ÓVOE, YA ITÓVOPE AKÁYA INA IPUHÍKO, AKO HÉ'ONOKÊ'E ENEPO IPUHÍKO ÉNEO. HOPÍKIRIRI, ENEPORA HOPÍKIRIRI IPUHÍKO ENEÔKE KOÉHIKO, AKO TÔPI INÚIXOKU, MAHI UHORÓKUKE YONÓPO ENEPO PIHOPÓNE. VAKA-VÁKA, INUXÓTIKE KANÊTI ITÚKOVO INA SAIRÍ'OKOPOVO VAKA-VÁKA. SÁSI, ENEPORA SÁSI, KÁMOA ÛTI ENEPO IPUHÍKOMAKA. HÓPERAKA ÊNO YA KÚVEU MÊ'UM ENEPO IPUHÍKO. ENEPORA MÊ'UM VÓVOKU, ÊNO KIXOVÓKUTI NÓXONE ÛTI, ITEA ÁPE ÁKOYEAKU VITÚKINA VISÓNEU KOÉKUMO YA TUMÚNEKE. KÓNOKO VITÚKINO VISÓNEU RA VÓVOKU POKÉ'E, VÉXEAMAKA KÓNOKEA KÓYONOYEA ÛTI RA MÊ'UM VÓVOKU.

OHÓKOTI YOKO KOÉXONETI

KOÉXONETI ÉNOMONE ITUKÓVO KÓ'ITOVOTI MEKÚKE, KOANE ENEPORA NDÚTU, ÁKO'O MEKÚKE. ENEPORA KOÉXONETI KOATI KO'ITÓVOTI, ÉXOKEANE NE IPÍXA NE KA'ARÍNEDI, KOATI KO'ITÓVOTI. ENEPORA KOÉXONETI YÚHOIXOMAKA SÁNDU KUTI KÍXOA ENEPO KUTEÂTI ENEPO YUHÓIXOKOKO ÛTI. YA HUNÓKOKUKE ÁYUI ÉXOKOKO ÉXONE NGOYUHOÂTI PÓHUTI, KUTI KOETI NE KOPÚTOE TAPÎ'I ÉNOMONE NE ÉXONE. AKO TÔPI ÉXONE NE OHÓKOTI ÁPE ITÚKEOVOKU SÎNI KÓPEYO, ITUKOVO VÓKO'O, PEYO KÁXE, KOÉXOE YOKO PO'ÍNUHIKO HÓ'OPENO, KABÛRE, HURUMÚKUKU. ENEPORA ÉNJOKOPIKEHIKO KIXÓVOKU MEKÚKE ENO NGÍXOA ÉNJEÁ ÉNOMONE NGOYÚHOENOPÍ KÔE NE ISIDORIO. KOANE ENEPONE ÓVOKU KOEXÓMONETI IMÓKEOVO HÍTUREA KOEHA. ÉNOMONE ÍHAXEA NE KÁLI PÊNO.

TIKÓTINA PÊTI

ENEPO ITÚKO PÊNO NE VIYÉNOXAPA, KOHÊ'E ITÚKO HO'ÉNAXOPE. INÚXOTIKE, KONÓKOTI HÁNAIPEA NE KOHÊ'E, KOATIKE PURÚPUIXOVOPEKE NE KOHÊ'E UNÁTIYEA VÉYEOVO NE TIKÓTI. YANE IKÉNEKE MOTÓVANE TETÚKEOVO NE TIKÓTI, KOANE ENEPONE YONOÂTI HEVÉKUKE YOKO LIYANAKE, VÍGANA NE OVOKÚTI, KONÓKOTI ITÚKEOVO TIKÓTI APÊTI MÛKU, KUTÉATI SIKÉKOXE, ÁPINIKU, NURÍVAKA YOKO PO'ÍNUHIKO APÊTI MÛKU. KENE KAIBURUNA HOPUKÓXETI YONÔA, INA APE YONEÂTI OÚKEKE RÍPANA AÍNOVO ÉTAKATI YONÔA. KÓNOKINOKE ITÚKEOVO HÁNAIPE KOHÊ'E TETÚKEOVO NE TIKÓTI, MOTOVÂTI ÁKOYEA OKÓPUNO'O. ÉNONE KÍXOA ÉXEA VIYÉNOXAPA MOTOVÂTI ENÓ'IYEA XOINAE YÓNOKU NE TIKÓTINA NE OVÓKUTI. KENE ENEPO ÁKOTIKE HAKÂ'A AKO ÁXUIKENE YÓNOKU YANE ISAYÚ'IKEXOVOTINE NE TIKÓTI KOPUNÓ'OTINEHIKO KOE YÛHO RA OLIVIO BARBOSA.

Osvanildo José Barbosa

Michelly Gonçalves Fonseca

KIPOHÊOKUTI

YANEKO MEKÚKE ÁPE KALI IKOKÚTI ÚNE, KIPÓHEOKU NEKO SENÓHIKO VIYENO, ENEPONE KALI IKOKÚTI XAPAKU HÔÍ ÓVO, ÊNO XUVE TIKÓTIYA. ÍYEU KOÂHATI VILA NOVA ÓVO. ENEPONE SÊNO ÍKOA NE ÚNE MOTOVÂTI ÍTIXEOVO NE UNÉNA MBÁSIYANAKE ITUKOVO MBÂRITINAKE IYÓNOA NE UNÉNA KIPÓHEOPE. ÁPE KALI TÍKOTI ÍKOKOVOKU NE LATANA HAUKEAKE NE ÚNE IKOKÚTIKE. ÚSEXEA NE KIPÓHIU HÓ'ORIKOPATINE, OÚKEKE NE HÔÍ ITUKOVO IKOKOKÉ KIXOÂTI NE KIPÓHIU KÁVAOKE TIKOTI, ITUKOVO HURUKÉ KIXOÂTI KALIKE TIKÓTI MOTOVÂTI MOVÓKEPEA NE KIPÓHIU. ÚSEXOPEANE, PIHOPÍNOVOTINE ÓVOKUKE KÔE RA MARIA ROSARIA GONÇALVES FONSECA.

Michelly Gonçalves Fonseca

IKOTI ÚNE

ENEPONE KÚXOTINOE VOXÚ'IKENE, AKO MALÍKA ÍKOKUHIKO ÚNE, ANÉYE XOKO IHÁXONETI PARATUDA, ÁPENOVÓ KO'ÓVOKUTIYA KOAHATI NDÍLU PÓHANE NOVO APE PÚSUNA. YANE UKÊ'E UNÉNA NE PÚSU, YANE INIKO KIXOÂTINEHIKO XÂNE NE VÁKA TÁNGIKE. ITUKOVO ITÍXOTI ÚNE PÚSUKÉ, HARUKEOTI ÚNE, KÍXOAHÍKO KOYÚHOYEÁ, ÁPE LÁTANAHIKO TUNUKUKÉ KOE OEVOKE ÚNE, YANE ONOMÉKOVONE NE LÁTA ÍNATI HAUKOPA NE ÍTIU ÊHO ÚNE. ÉXETINA ALZIRA RÂ'A.

Ana Cristina Muchacho Joaquim

HÁNAITI KÁXE

ENEPONE VIYÉNOXAPA MEKÚKE YAENÉKO KUATURU KÁXE TUMÚNE HÁNAITI KÁXE, ITÚKOTINE NÍKAHIKO KUTEÂTI, NDÚSENA KÂME, MDÚ SENA XAPÂU, MÊLATU, VARÁPU, OYEPÚ'IUTI HÔE ITUKOVO IROPÓ KOETI OYÉNAITI XÚPU. VO'OKU YANEKOMO SÍNGU KÁXE, AKO SÍPOEHIKO NE VIYÉNO. EPÓ'OXO NE KALIVÓNOHIKO ÁKOMAKA ITÚKOVOKEHIKO, VO'OKU ÁKOYEA KOYONÓ'OVITI YANEKO KÁXE KOEHIKO NE XANÉHIKO, KOATI ÁKOTI ITÚKOVOKE HIKO. KOATÍNOVO TEYOÂTIHIKO NE HÁNAITI KÁXE, POEHANE NÍKEA ITÚKOVOKEHIKO YANEKO.

YA SÂPUTUNA ALELUIA ENEPONE ENÔTI VEYOTINE IKÁTAKOKE SAUM JORGE YA YUPONÍ KOETI, ITÚKOTI YEHÉPOKE'EXOPE XE'ÉXA KOÊKUTIMO NE XE'ÉXATI INÚ'ETI ÍPEKE YEHEPÓKE'EXOVOTIMO YANE IKÁTAKOKETI VEYOPEÂTI YÉTOREVOIKO NE XE'ÉXATI YEHEPÁKE'EXAPU, KIXO'ÉKOTI ITÚKEOVOMO XEMÉKETI TUMÚNEKE. KENE YANEKOMO ARAMÛSAKE, TAPÍ'I XÁNENA OYÉNAITI XÚPU APÊ'E.

Maria Rosaria Gonçalves Fonseca

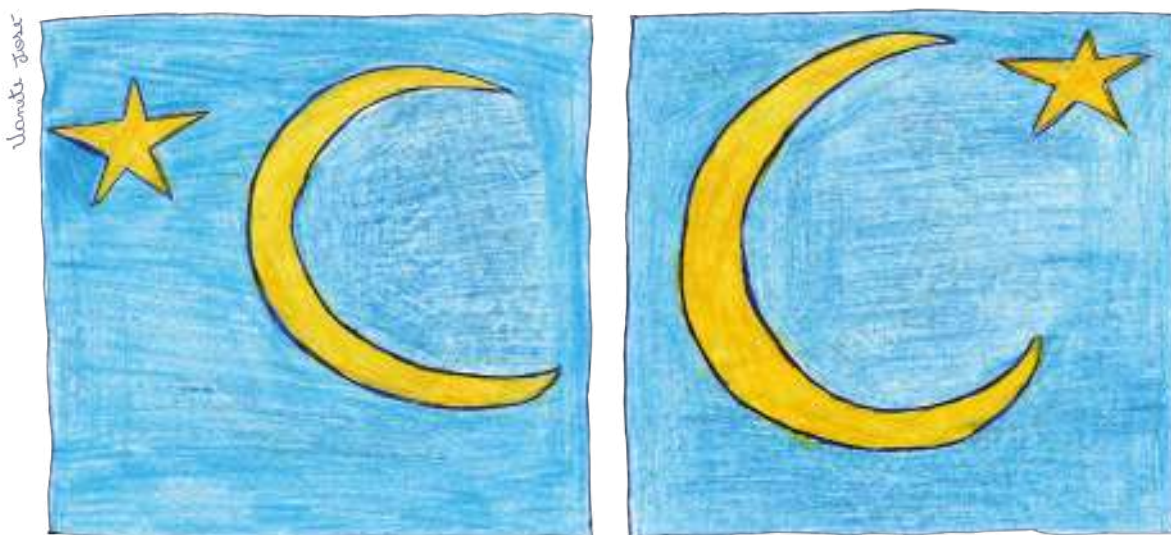

HÁNAITI KÁXE

ENEPORA HÁNAITI KÁXE KOATI HÁNAITI TÉYONE VIYÉNOXAPA, AKO OMÓTOVA AINAYEA ITÚKOVO NE XÂNE AKO OMÓTOVA OTÓPIKEOVO NE TIKÓTI, ENEPOTAPÍKAPU YAÍKOTIMO NE TIKÓTI. AKONE EPO'ÉXOTI, ÁKONE NUMÍKUXOTI, APE NUMÍKUXOTI AKO ITÓPONE HÔE, HANE ITOPO MÓTOKI HÔE AÍNOVO OPÉO APEYA. YA KUATURU KÁXE TURÍXEOVO RA YAHANDU NA ITUKÓ'OVITI YA HÊRU KOETI MÊ'UM, YA ITUMÚKOTI KÁXE USOTÍNE PÊNO NE OHÓKOTIHIKO ÓVOKU KO'ITUKEYEA YA HERU KOETI YÓTI YANE HIXÓPOKOKOHIKO NE IXÓMONE ENEPONE INÚXOTI ÍKOROKOVO ÉVOKOVO.

YANEKO SÍNGU KÁXE IRÍKOVOPE RA HÁNAITI KÁXE AKO OMÓTOVA NÍKEA KOÊKUTI HARARÁ'ITI NIKOKÓNOTI KUTEÂTI, NAUM VÁKA, MÁSANA TUMATE, VO'OKU KUTI KÓ'IYEA KÓ'IYEOVOKU ÍTI, POEHANE NIKOKÓNO NE HOPÚ'ITI NÂUM KUTEÂTI HÔE, TAPÎ'I, YÓKOHKO ITÍVETI. MBIU KOEMAKA VÉYEOVO IPIXÁTI YA ITUMÚKOTI KÁXE. KOANE YA KUKU YÓTI YA SÍNGU KÁXE, OMÉXOKONO TAPÎ'I YA ITEA NE OMÉXOTI KÓNOKOA ITAIKOPONEA NE ÚNAE TAPÎ'I ARÁMUSAKOPONEA ÓVOKUKE NE OMÉXOTI ENEPONE PÉYO OME'ÚTI. ÉNOMONE KÔE RA ÉXETINA HANAITI KÁXE. KAXENA IVÓKOVOPE XE'ÉXA ITUKÓ'OVITI.

Vanete José

KOHÊ YOKO HÉKERE

HARA INDÚKO XÊTI KOHÊ'E YOKO HÉKERE, ENEPORA HÉKERE, YOKO KOHÊ'E AKO TÔPI KIXÓVOKU MOTOVÂTI ÉYEXOHEOVI TUMÚNEKE ÁPEYEA NE KOEKUTI ÁKOTI AUNATI. ENEPYONOKÉXO NE HÉKERE, KURUHÚXOKOKO VÉKOKU, NÓXOTI ÚKO, KENE ENEPYÓVO XÊREREKUKÉ KOHÊ'E, PÍ'A KIXÓ'EKONE, KÂSATU YOKO IVOKÓVOTI. ENEPYÓVEA LOPÉKUKÉ NÓXOTI IVOKÓVOTI, KENE ITUKAPU ÉXOPEKE ÓVA HÉKERE, NÓXOTI UHÉ'EKOTI KÂSATU. ÁPEMAKA PÓ'INU KIXÓVOKU NE KOHÊ'E, ONÓKE'EXOVO ENEPONE XUPUNÚ UKEÂTI KÂSATI, EKE'EXOVO, KIXO'EKOTI YUPÍHEOVOMO NE KÂSATI YANEKO XOINAE. KOANEMAKA ENEPYIKAPÁ'IXOVO VANÚKE, NÓXOTI HÍMAKATI HERU KOETI MÊ'UM.

ÉNOMONE KOE RA KALI ÉXETINA KOHÊ'E YOKO HÉKERE AÍNOVO KANÁUTI EMO'ÚTI HOENAXOPE VIYÉNO MÊKU.

Vanete José

Michelly Gonçalves Fonseca

IPUNÉTI

ÁPE RA KOAHATI IPUNÉTI, SENÓHIKO ITUKÔA ITÚKOVOKE YAYE, VÍPUXOVOKUKE KOAHATI MBÓKOTI. NO'ÍXOANE SENÓHIKO MOTÓ'IYEOVA IKÓ'ITUKEXEA NE IPUNÉTI TURÍXOANE ITÚKEA NE XÛRUNO OYÉ'EKOPE, MBÁSIA ITÚKOTI KIPOKEXOPE, HÛREPE KÉTUKOPE OYÉ'EU, NÍKOPE, PÓTE ÍHAKU ÚNE ÊKA, MUHÍKOVA KOHÔXU ITUKÔA XIRÁHEOPE RÂMOKO. AKO TÔPI ÍPUNE HIKO NEKO SENÓHIKO, AÍNOVO UHÉ'EKOTINOE. KOÊKU PÍHEA TEMPU, NO'ÍXOANEHIKO MOTÓ'IYEOVA KAVÁNEYEA NE ÍPUNE, MOTOVÂTI KO'IXOKEXEA XE'ÉXAXAPA, YANE PIHOTINE KAVÁNEYEAHIKO PITIVÓKOKE. SEOPO ÊNO KALI OMÓPONE ÉSAI NE ÍPUNE.

Maria Rosaria Gonçalves Fonseca

ÉXETINA ÍHIKAXOVOKUTI KALIKE LÂVONA

ITUKOÂTI ISÓNEU ÁPEYEA IHÍKAXOVOKUTI YARA LÂVONAKE, HANÊ'E KOAHATI FELIPE NETO. INÚXOTIKE, PORÉ KÍXOA ÓVOKU MOTOVÂTI ÍHIKAXEOVO NE KALIVÓNOHIKO, YANE TURÍXOVONE IHÍKAXOVOTI LÂVONAKE. INÚXOTI IHÍKAXOTI KATIA VIEIRA KOEHA, TEA ÁKOTI NÁMOE. PIHÓNE OPOSIKO KALIVÓNOHIKO XAPA KO'ÓVOKUTI, VEYOHÍKEA ÎHA, ÉTO'OKOA NE HÂ'ATI YOKO ENÔTI ÁPEYEAMO IHÍKAXOVOTI. PORA IHÍKAXOVOKUTI, 1999, USÓ'IYEA ELÓKENE OKÓVO ÍHAE KALIKE LÂVONA KOEKE ÁPEYEA RA IHÍKAXOVOKUTI.

Jovilson Albuquerque Xavier Felipe

HÉKERE

HARA NGOYÚHO ÉXETINA PÚ'ITINOE HÉKERE APÊTI YA KÍYOI KÁXE YOKO YA YUPÓNITI. ENEPORA PÚ'ITINOE HÉKERE ÉNOMONE KAUHÁPUIKO MÊ'UM ENEPO AKO'O KOHÊ'E YA YÓTI.

ÁPE YA KÍYOI KÁXE PAPA SEIA KOEHA, YANE INA APÊ'E YA ÍYEU YUPÓNITI YÉHI ÔRA ITUKO IPÚHIKOPE, NATUTINA KOEHA. ÁPEMAKA NE SÉTI KOETI KÁLIHUNOE HÉKERE, ENEPO YÊ'EKO ITUMÚKOTI KÁXE ÁPEYEA.

Vanete José

VÓKOO

ENEPORA HÓ'OPENO KOAHATI VÓKOO, HINARA NE HAHÁ'ITI HIYA'Í KOETI XÂ'A, ÔRITI ÉNEYEA.

ENEPO ENÊO XOKO ÚKEAKU KÁSATI KIXO'ÊKOTI KASÁ'IYEAMO YANEKO KOHÊ'E. KENE ENÊO PO'ÍKEHIKO, KUTEÂTI MOVÓ'ITIKE TIKÓTI MBIU KOETI ÚKO NO'ÍXO. KENE ITUKÁPU XOKO TONÓ'ITI TIKÓTI ÚKO XANETI IHUNOVOTI NO'ÍXO.

ÉNOMONE KÔE ÉXETINA RA HÓ'OPENO KOAHATI VÓKOO.

Vanete José

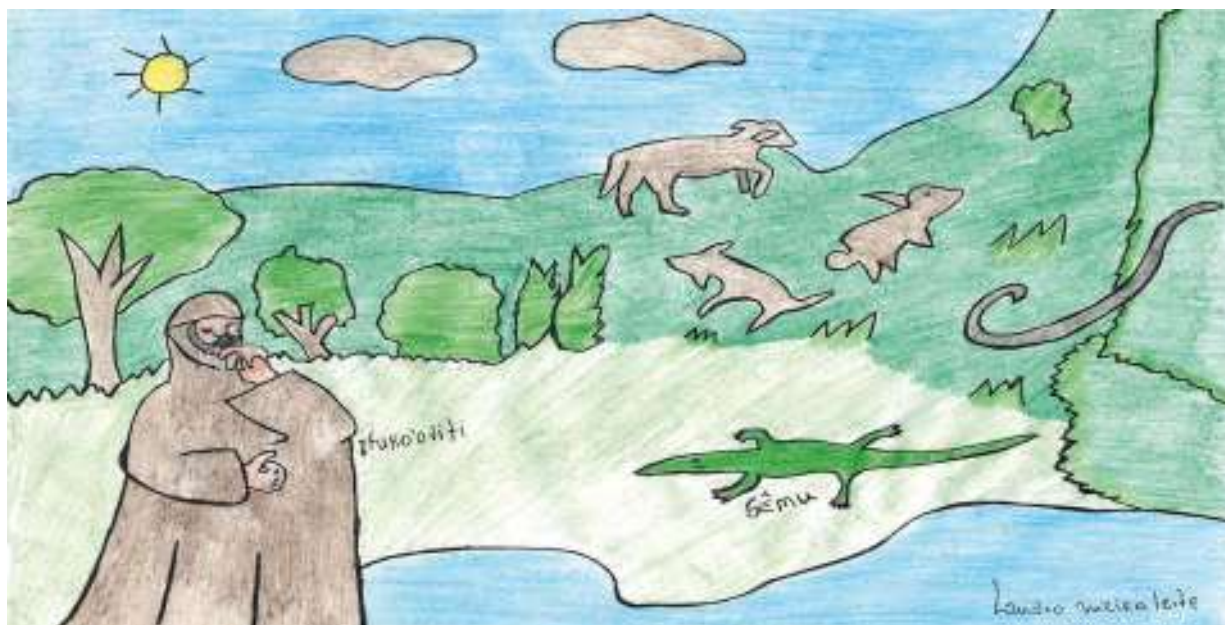

KAVÂNE MEKÚKE

HARA INDÚKO XÊTI KOÊKU ISÂNE NE VIYÉNOXAPA MEKÚKE KIXÓVOKU POKÉ'E NÔKU.

ENEPORA KAVÂNE ISANE VIYÉNOXAPA XUNÁKOKE ITÚKEAHIKO, INÚXOTIKE ÍSUPAHEA, ÍNATIMO KUIVAREXOPOVO, YANE ORÓ'OKOA NE ÍTIIU, ÍNATIMO NÔ'O, ITEA ENEPONE NÓNE ANÁHI KOEHIKO, KAREUKE, SOPÔRO, ENEPOR ITUKOVO XÚPU NOVÔ'O ÁPE TIÚIYEAKU MARÉKEOVO VÓ'OKU KÁLIHUNOE MATURÚPUITI HÍYEUE. KENE KÓ'OYENE, ÁKONE KAVÂNE ÁKOTIKE TARATU, ÉNOMONE KUVÓVONE NE VIYÉNO, ÔRITINE APÊTI ISANE YARA SÍMOKUNE ÛTI. ÉNOMONE KOE RA ÉXETINA KAVÂNE.

Vanete José

ÉXETINA SÊMU

YANEKO MEKÚKE INA TURIXÓVO RA MÊ'UM PONE HEU KOETIHIKO HÓ'OPENOHIKO ÁKOINOVO HÊVE YANE HOÚXOA ITUKÓ'OVITI, MOTOVÂTI ÉPEMOIKEA KOEKU ITÚKOAKEMO NE HÊVE MOTOVÂTI PORÉXEA.

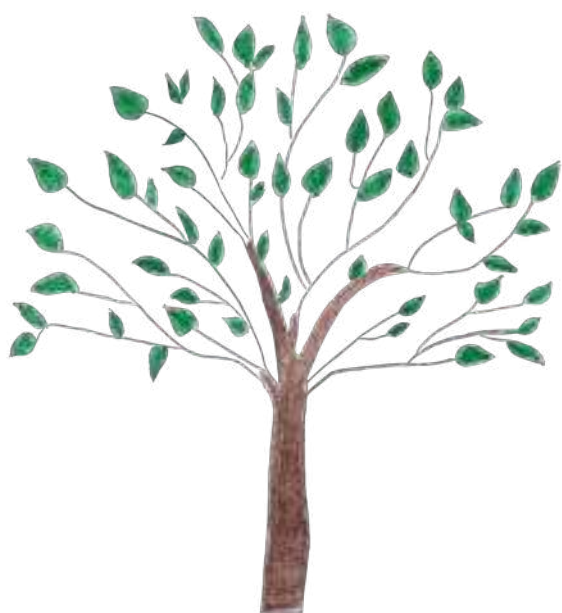
IKÉNEPONE, KOÉXOE OKÓPA NE SÊMU, KAMÔA SÊMU YUHÓ'INO ITUKÓ'OVITI ITÚKEOVO MANI ITÚKOTI HÓKOPE XÂNE ENEPONI PAREXA ITUKÓ'OVITI HÊVE RA KOÉXOE. YANE ITÚKONE ISÓNEU RA SÊMU, OPOSÍKOTI YÛHO MOTOVÂTI PORÉXEOKONO HÊVE. SIMÓVONE XOKO SÊMU KÍXOANE ITUKÓ'OVITI, KUTIMO ITÍKOA RA HÎVI ENEPOMBAREXÁPEA KÍXOANE ITUKÓ'OVITI, YANE KOENE RA SÊMU, INDÚKOTI INGO'NOKOIXOPE XÂNE XENEKUKE. YANE ÍNIXOA ITUKÓ'OVITI UNÁTIYEA EMÓ'U RA SÊMU, ÉNOMONE KÓ'INONEYE NE SÊMU. ENEPOTOKOPÓKONO XENÉKUKE ÁHATI ÍKÓNOKOIXEA YONÔTI ITÚKOTI ISÓNEU.

Lúdio Vieira Leite

KIXÓVOKU VIYÉNO

YANEKO PIHÔTI KÁXE, AKO TIUKETINA VIYÉNO MOTOVÂTI VANÉXEA SASÁ'ITI NAKAKU. ÍHAE ISÁNE NÍKO, ENÓMEKU NONE NAKÁKU NE VIYÉNOXAPA ITÚKOTIHIKO NÎKA. YANE ITOVÓNE NE NAKÁKU, TETUKOÂTINEHIKO HÍHIYAKE KOYÊTINEYA YANE AVÔ'O KOÂTI ÍTEOVO, SÚKEATINEHIKO YA XÛRUNOKE YÚKUKE, USONÉ'E SÚKEYEOVO, INATIMO ITUTÚKOVO YUXÚKE, YANE ÍNATIMO OYE'ÉKOVO PORA ÚHETIYA. KENE ITUKOVO MBIU KOETINE ÍTEOVO, PONÓ KÍXOAHIKO YUXÚKE ITÚTUKA. ÉNO KIXÓVO NE XÂNE MÊKU AÍNOVO NÓNE ÍHAE ISÁNEKE NÍKAXEA NE XE'ÉXAXAPA.

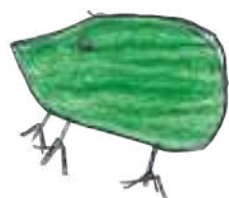
TUTI MANGA

HARA INDÚKO XÊTI ÉXETINA TUTI MANGA, KOEKU KÍXOAKU VIYÉNOXAPA ÉXEA ITÚKOVOKE.

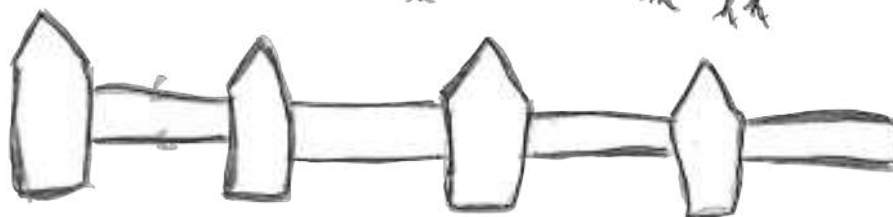
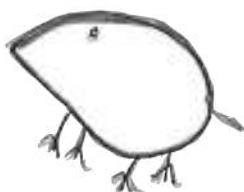
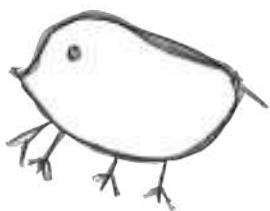
YUHO RA VIYÉNO ITÚKEOVO IPÍXATI RA TUTI MANGA, MBIU KOETI YA OHONE TUTÍYE KOE EMÓ'U. POHANE VÉYEOKONO MOPO'ÂTI TÛTI NE MANGA XOKO XÚVE. ENEPONE HÓHONONO KOYÊTIKO INÁMATIKO TÛTI, IKÉNEKE ÍNAMO IHAPÁXA XOKO INÚKU NE TUTI MANGA. KOANE KONÓKOTI ÁPEYEA VÁHERE MOTOVÂTI IKÁ'AKEA YA XOKO INÚKU KOE YÛHO NE ÊNOM.

YANE KONÓKOTIMO ESÁ'IKEOVO NE TUTI MANGA ENEPOMOVÓHINE, KIHINA ENONÉ'E ÓVEA XOKO INÚKU NE XÂNE, MOVÓ'I, KIXO'EKOTI ENÓ'IYEA KOTÚ'IYEA NE OHONE TUTÍYE.

Egiana Julio Barbosa

HEMÁXA

MÓHIKENA TERENA

ENEPO MEKÚKE AKO VANÉXINA MÔHI VIYÉNO NE XE'ÉXAPA,
ÁPE ÁPEPE HAI MANGA, ENEPONE KALIVÓNOHIKO HOUXÓ KOÉHIKO
KOMÓHIYEA OPÉKU XUVE MANGA, ÍTIXOA NE IRIHÍKOVOTI KALÍKETINOE
MANGA, INA VEYOHÍKO KÁLUHUNOE TIKÓTI YANE YUHUMÚKEXOATINE
OKOVÓXOATI ITÚKEOVO KÁLIHUNOE VÁKA, ITÚHIKINOA HÊVE YOKO
VÔ'U, YANE AKO MALÍKA YÓNOKU MOHIKÉNATIYA.

Alenice Júlio Sebastião

OHÓKOTI

YANEKO MEKÚKE ÁPE HÓYENO OHÓKOTI, XÉ'A KOEHATI KOTOPÎUSI YOKO HAHÁMOTI. YA KUATURU KÁXE IKE ITUMÚKOTI TURIXÓVOTINEMO ITÚKEA PÊNO NEKO HAHÁ'OTI MARAKÁYA, ÓVOKUMO ÓHOKEA YANEKO YÓTI. HAHAMÉ, KOETI TURIXÓVOTINEMO ÓHOKEA, ÁPE ITÁKANA YOKO KÍPAHINA NE HAHÁ'OTI MARAKÁYA. KOÊKU HAHÁMEYEA, KOANE SÍMOHIKEA XÂNE KOHÚPIOKOPONOVOTI, SÊNO, KALIVÔNO, HOMOÊHOU, ÂRUNOE, ÚSOTIHIKO XÂNE EPÓ'OXO ÁPEHIKOMAKA HUVO'ÓXOATI ÓHOKEA. ENEPONE XANÉHIKO, HOÊMOXOATI AKO PIHÁPAHIKO, KÓYUPONIKEANEHIKO. YA TUMÚNEKE UHÁPUIYEA MÊ'UM, ENEPONE HAHÁ'OTI MARAKÁYA, HOMOXÓVOTINEMO, KOANE HANEMO HOMÓXEOVO KIXÓVOKU KOÊKU PÉYO, ENEPONE IMÓKOIU, KOEKU ÓHOKEA.

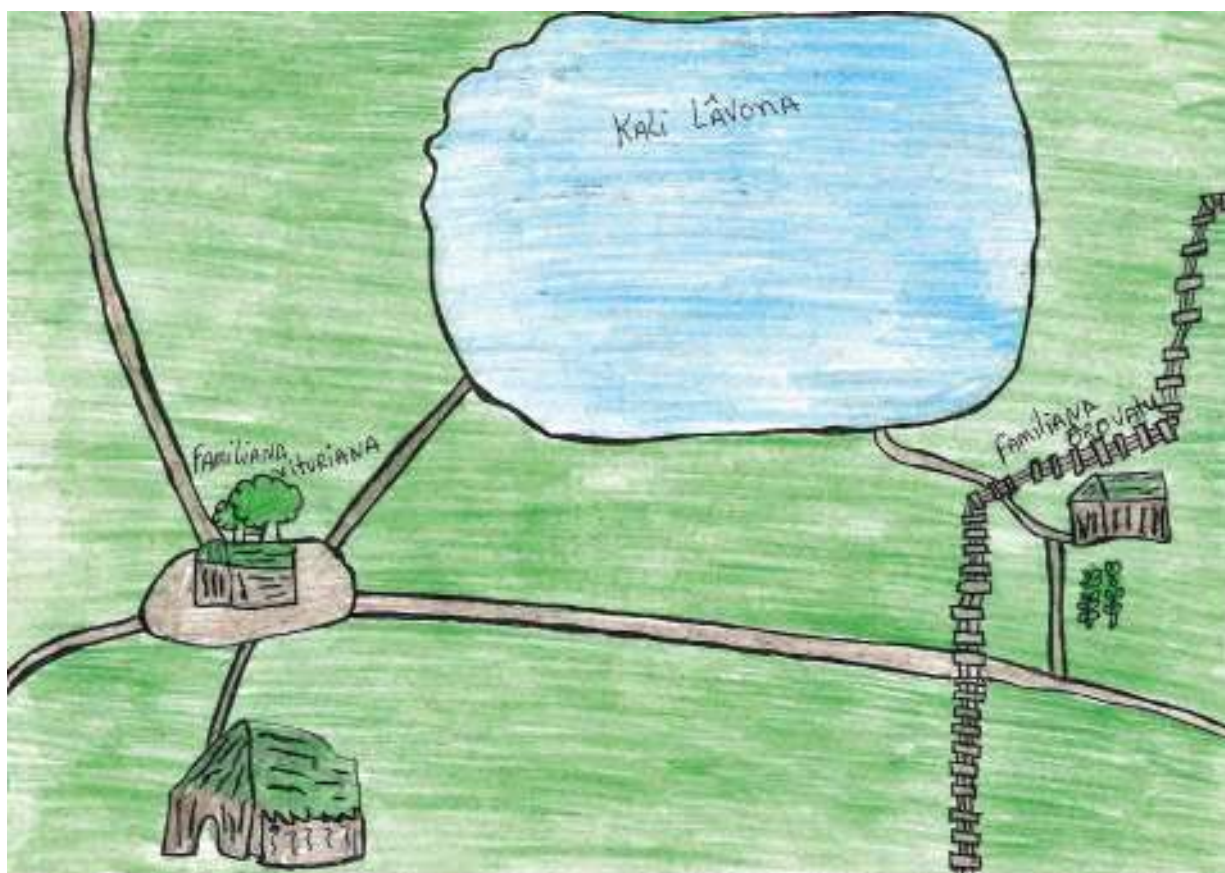
Maria Rosaria Gonçalves Fonseca

ÉXETINA NZÁ'A SEOPONE KALI LÂVONA

YOKO AVO ÓKOEHA LAVÔNA RA YÂYE, ITEA ÁPENE IHÁXEATI KALI LÂVONA. KOEHAINOÂKE, VO'OKU ÓVOKUMEKU ÚNE XÊREREKUKE, ÉNONE KOEHAINO KALI LÂVONA. ÁPENEMEKU OVÂTI KOEHATI VITUREANA SEI KOE HÓYENO XE'EXA SEI KOE SÊNO, YÓKO'O RA ÔROVATU SINGU KOE XE'EXA XANEÂTI NZA'A KENE SÊNO KUATURU KÔE. ENEPO SEOPONE RA NZÁ'A, YÂYE POEHAIKO XE'EXA YANE ÁKO'OPO MANI XUVÉ'ETI. YA 1974, ITUKOVO XO'INAE SEOPOPE, RA ÔNJU. EXÉXOANE RA POKÉ'EXA YA ÂRAME YA TUMÚNE KÚTEANEMAKA NE NZA'A EXÉXOANE HUNÓKOKU ÍTUKEMAKA. ENEPORA FAMILIANA VÓVO VITUREANA, SIPÛRU ÍHAXEAHIKO XÂNE. ÁPE IYÉNOXAPA OVÂTI YA XOKO YONÓPOKUHÍKO KOEHATI OVOXÓXO, NDO NASIU, LINA YOKO PO'ÍNUHÍKO, ÁPENOVÓ MANGANAHÍKO YANE ÉNO YONÓPO YA XOKÓYO NE MANGAHÍKO TUKÚ KOETI KO'EYENE, ENO ÓVO, ÉNO TUKÚ KOETI PIHÔPO YA VANÚKEKE. KENE RA ÔNJU OROVATU, XÊREREKUKE LÂVONA ITÚKOPO ÓVOKU INA IPOKÓPOVOMAKA, ITEA YAKÓKENE XÊREREKUKE KALI LÂVONA YONÓPOMAKA.

Ludio Vieira Leite

ÉXETINA NZÁ'A

KOE YÛHO NE NZA'A ÓVEANOVO ÓVOKU YA XÊREREKUKE ÓVOKU MARIO LEMES HÁ'A NE NZA'A KOAHATI ÔROVATU, LOPOYEHÍ ÍIHAXEA NOVO KÚXOTINOE XÂNE. PÍ'A ÍPOKOVO HIKO YA XEREREKUKE ÓVOKU MARIO INA PIHOPO KAPAUKE ÓPOMAKA. YANEKO XOINAE 1950, INA PIHOPHIKO FAZENDAKE, AKO AKA KO'ITUKEYEA NEKO HÁ'A NE NZA'A, KOAHATI ÔROVATU KOANE NZA'A IKENEKE YOKO KALIVÓNOIKOYA, ITEA TURÍXOVONE HUVÓ'OXEA YA KOEKUTI ÓVOKU KO'ITUKEYEA NE ÔROVATU KOANE NE NZÁ'A KOÍTUKETI IKÉNEKE, KOEKUTI ÓVOKU ITUKÉTI, PIHOPOTINEHIKO. MEKUKÉ, TETÚKOTI YÚKU ITUKÓVO ITUKÉTI YONOTI XOKO MÁQUINA KOAHATI MARIA FUMASA. ENEPORA MARIA

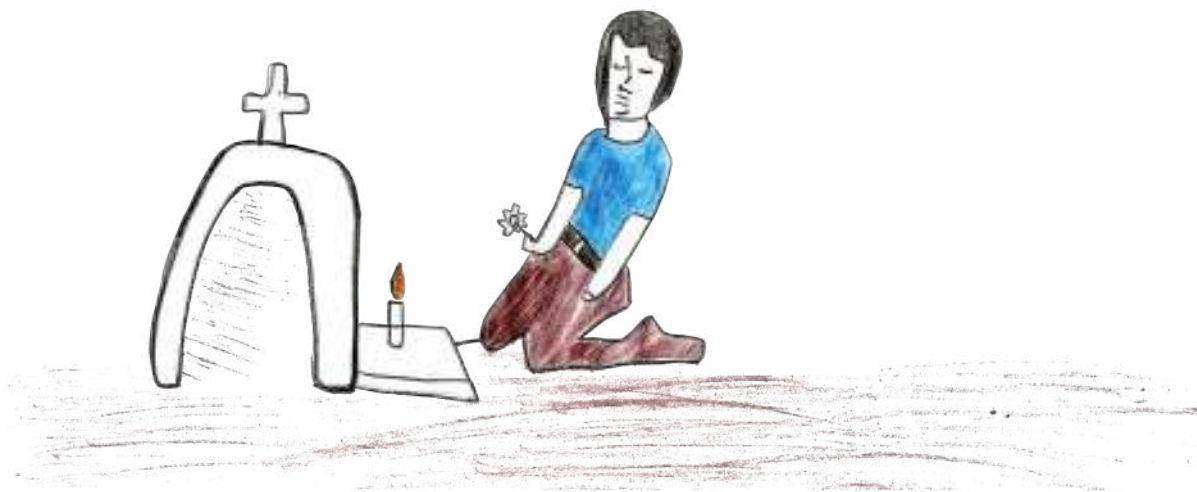

FUMASA, POEHANE YÚKU IYONÔA ÉNONE ENÓ'INO VEÔTI YÚKU, ÊNO ITUKÉTI VO'OKU.

ENEPORA NZA'A, 1971 ÁPENE MÚXONE, HARA ÍNIXEA MÚXONE XOKO FAZENDA KOAHATI TAUITI ÚNE, ITEA PO'IKE FAZENDA ÓVO KO'ITUKEYEA, HEU KOETI ÓVOKU KO'ITUKEYEA NE NZA'A, ÊNO NONE PÂNANA YOKO XÚPU, YOKO ÍPOKOPOVONE YA PO'IKE FAZENDA KOAHATI POKEEXOTI UPENOTI KOENE NE PATARAUXATI NGAVANEÂTINEMO RA POKÉ'E YAPÁSIKAPANOE YENÓPOKU KOENE NE FAZENDEIRO KOEKUTI APÊTI NÓNE MBOREXOPATIMO TIUKETI KOENE. ENEPONE NZA'A 700 KURUZEIRU NÁMOEPO, KENE RA ÔNJU, 1000 KURUZEIRU NAMOEPO TIUKETI, YOKO NÓ'IXOPONOANE ÔNJU NE POKÉ'E YONÓPOKUMO, INA INIXOA NE ÍPUXOVOKU KALI ÚNE LÂVONA. ÉNOMONEMO VANÁPA XÊREREKUKÉ KOENE, YANE ENEPORA NZA'A, FAMILIANA ÔNZE VITUREANA, ENO XANÉPO YÂKENEYE KOAHATI ÉNO ITÚKO MÚXONE, IHINE NE VITUREANA. YANE ENEPORA HÁ'A RA NZÁ'A ÔROVATU, PO'I KÁXE INA KENO'OKOPO XOKO ÓPOKU, YOKO ENEPORA ÔROVATU HARA ÉPEMO KASIKI. ENO ÉPEMO MOTOVÂTI ÓPEA YÂYEKE XOKO NÓVOKOE YONÓPEA PIRIMU KIXOÂTI ÔNJU NEKO LINU KASIKINA MBOKOTI.

PI'A FAMILIA SEOPOTI UKOPEÂTI YA XOKO POKÉ'EXOTI UPÉNOTI. ENEPORA NZÁ'A, LEVÉ KOEPO UKOPEÂTI YANE POKE'ÉXOTI UPÉNOTI TUKÚ KO'EPOTI ÓVOKUKE, VO'OKU PÉYO TAMÚKU ENO LEVÉ KO'EPINO, KÁ'AYE KOEHA NE PÉYO TAMÚKU RUBI ÍHAXEA.

Lúdio Vieira Leite

ÉXETINA PE'ÁXOTI

ENEPORA ÉXETINA PE'ÁXOTI HÁNAITI KIXOEKONE, AKO OMÓTOVA UKÓPONEA, PIKÓKONO KOÚKOPONEOKONO, NÓXOTI UKÉ'EXEA VIYÉNO ENEPO UKOPÓNO. EPÓ'OXO, AKO OMÓTOVA VÁPURUKEA HOOINE ÛTI YA, KÚVEUKE NE PE'ÁXOTI MAHI UTI NOTÚNATIYA.

KOANE APE VIYÉNO EKOXÓPOVOTI, AKO OMÓTOVA KURI KÍXEA ÛTI VÍHOE YA, KONOKOÂTI KÓYONEA ÛTI MOTOVÂTI

KASASÁ'IKEOVO NE ÓVOKU VÊLA VÍHOE. UKE'ÉNE INA KENO'ÓKOPO ÛTI, ENO KÔE PU'ÁNEVO RA PE'ÁXOTI.

Ana Cristina Muchacho Joaquim

TUTI PÂNANA

KOE RA EXETÍNATI YÚNDOE. HARA KOYÚHO RA YUTOETI KOÊKU KÍXOAKU VIYÉNO ÉXEA ENEPORA TUTI PÂNANA, IPIXA VIYÉNO, HARA ITUKOA IPIXA, ENEPO OKÓ'OKOVO NE XÂNE, ENEPO ITUKÓVOTIKE IPA'ÍKOTI IKORÓKOVOTIKE.

HARA KÍXOA VIYÉNO ITÚKEA RA IPIXATI INÚXOTIKE: VÉYOA TÛTI NE PÂNANA, YANE INA KATIPÚYAKOA MOTOVÂTI IPÚHIKEA HÔ'O UNÉNA KÍXOA KOYÚHOYEAHIKO. YANE IPÚHIKONE HANE AHI'ÍKOVO XOKO ÓVOKU ÍPA'ÍKOKU NE XÂNE AHI'Î, KIXOANEYA XOKOYO NE OVAKU IPA'ÍKOTI. YÛHO NE VIYÉNO, AKO ORÍKO KOMÓVOIKOPEA NE ÍPAIKOKU NE XÂNE. KOANEMAKA NE TUTI PÂNANA, USÉXOANE ÁHI'IKEA IHAPÁ KIXOÂTIMO XOKO ÓVOKU NE IPA'ÍKOTI, KONÓKOTIMO ÁKOYEAMO ALÁKAI KOE EMÓ'U NE VIYÉNO. AKO ORÍKO UNÁTIPEAYA ENEPO IPIXÁXEOVA NE TUTI PÂNANA.

Egiana Julio Barbosa

ÉXETINA TAMÚKU

ÁPE HÓYENO ÁHATI ÍHOKEA HÓ'OPENO YA ÚHITI, ÁPE PÉYO TAMÚKU ÉXOTI OPÓSIKEA HÓ'OPENO KUTEÂTI TÎPE, EVOKÁXU, KOVÊKO, YOKO POINUHIKO HÓ'OPENO MOTOVÂTI NÍKEA NE ÊHO. HEU KOETI PÍHEA ÍHOKEA NE HÓYENO, ELÓKETINE OKÓVO NE PÉYO TAMÚKU. PO'I KÁXE, EHÁNEPO PÎHO NE TAMÚKU INUXÓ KOENE TUMÚNEKE NE ÚNAE. INA PÍHO KAMOANE MÓ'OIXEA NE PÉYO KUKÚKEKE HÔÎ, YANE PIHÓNE IKÉNEKE NOIXÔA, KÚVEU UHÔRO ÂRUKOVONE NE PÉYO. YANE PIHÓNE ÚNAE UHORÓKUKÉ HOKOTI PÉYO VÁKUTI NEKO UHÔRO KOANE UKÓPONEA TUMÚNE YÓNEA. EHANEPO ITÓPONO PO'I ME'UM YANE KÚVEUKE UHÔRO, ENÓMAKA ÚHITIYA, KÁMOANE NE PÉYO IXÓMOYEA

MO'OIXO XEREREKUKÉ OVOKÚTI ÓVOHEXO INA PÍHO YA, XE'Ó KÓYE XÂNE ÊNO HÁNAITI HÓYENO NONÉKUKÉ OVOKÚTI, KÍXOANE SIMÔA: NZOKOTI MBÉYO TAMÚKU KÍXOANE, YANE YUMÓPONE RA KO'ÓVOKUTI, PÍYOIKOPO RA TAMÚKU KÍXOANE, U'UPORI KÓYE KÍXOANE KO'ÓVOKUTI. UNDÍNE EHAXÍKOA MOTOVÂTI NIKÓPONEA\ YÂYE KÍXOANE, YÛRUKAPU HANÊ'E OVOKÚTIKE KÍXOANE. YANE INA URÚKOVO OVOKÚTIKE NÓXOTI PÉYO NIKÔTI NAUM HÓ'OPENO MESAKE ÓVO NÍKEA, YANE ITÚKOPONE ISÓNEU NE HÓYENO NOXÔA NE PÉYO ÚPORIYEA, YANE IPÚHIKOPONE MEÚKEKE ÍNIXOANE ÚNAE OVOKÚTI, UNDI ITUKÓVO KOYONOÂTI HEU KOETIHIKO NE HÓ'OPENO, NÓNJOANE KÍXEAKU ÁKOYEA PERÉXA NÂUM NE HÓ'OPENO, APE YOMÓPONE KOENÉ'EYE TUKÚ KOETI KÓ'OYENE, ÁKONEMO ANGÁHA'A KÍXINEYE VO'OKU ÉNJOA KIXÓNOKU HEU KOETI NE HÓ'OPENO KONÉ'EYE. VO'OKU UNDINE ITUKÓVO KOYONOÂTI, KEMÓMA NGÍXOAKU YÂYEKE KÍXOANE KO'ÓVOKUTI NE HÓYENO, YANE PIHÓPONEHIKO ÓVOKUKÉ KOANE NE KALI PÉYO IKÉNEKE. ÉNOMONE ÁKOINO OMÓTOVA AÍNAYEA KÍXOA ÛTI HEU KOETI NE HÓ'OPENO, KONOKOÂTI KÁTARAKEA ÛTI ENEPO ÁVA PEYO ÛTI KOEKUTI KÓ'IYEOVOKU HÓ'OPENO, HAKO KOUPOÛRIKOA ÛTI NE PÉYO ÛTI TAMÚKU ENEPONI OKOYUHÓ, MANI EPÉMOTI NÎKA YOKO ÊKA ÚNE. NÍKEXOA NE PÍYO TAMUKU? YÁHIKOA? PEREXOA ÚNE?

IPÍXEXOA ENEPO KA'ARINE? AKO'O KURÍ KÍXEA KAYUMAKOVONEYE IVÓKEOVO? KÉTARAKOA NE PÍYO MARAKAYA? KENE NE PÍYO KIKÎLI? KOÊRU? NÍKEXOA?

Lúdio Vieira Leite

HIRIMÍTITI YOKO TÎPE

ENEPORA TÎPE OKOPÓKOKOTIHIKO YA EHAKEOVOTI, KOEKUTI XUXÁPATI KAHA'ÂTI OKÓPEA. YANE ÁPE ÁNAKEHE, KONÔ'UM, YOVÎRE YOKO KOVÊKO YANE KOANE ÍTEA NE TÎPE. YANE YOKO ANÊKO HIRIMÍTITI

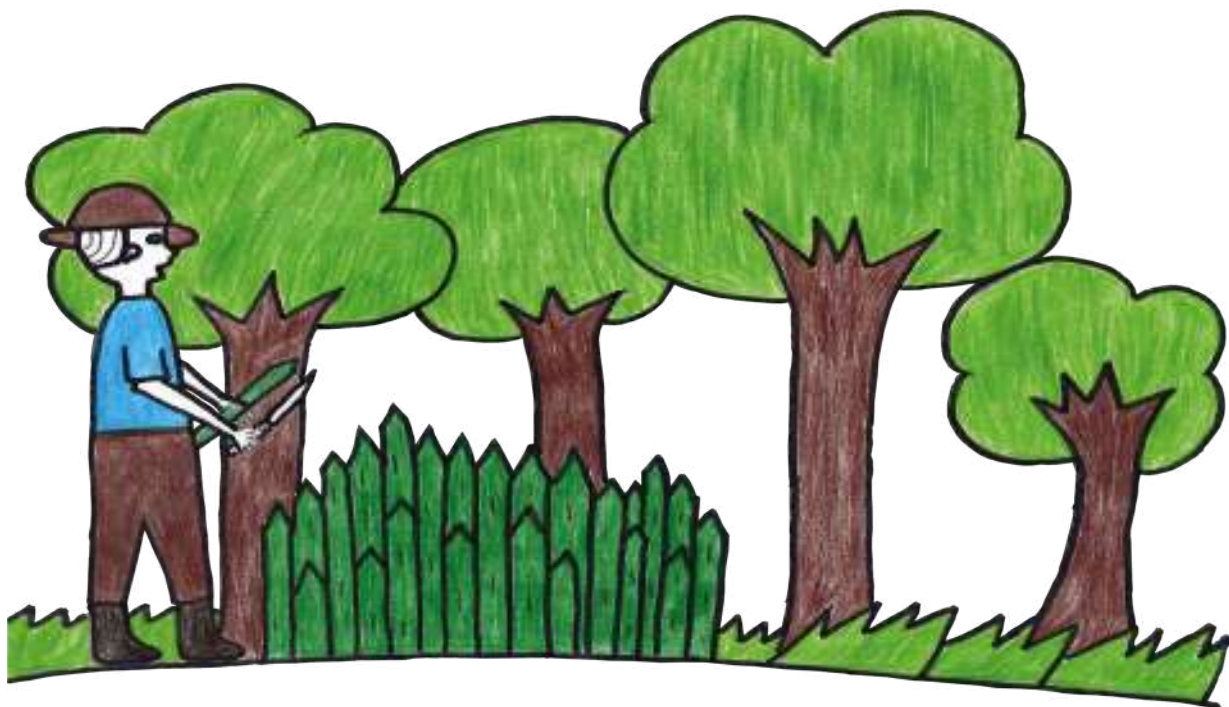

KOMOMÓHEXEA, KÓYEKU YŪHO NE TÎPE ITÚKEOVO ÁKOTI ITOÂTI YA EHAKEOVOTI ITÚKEOVO XUXÁPATI YÁ HEU KOETI HÓ'OPENO. PO'IPONE KÁXE, YANE TOKÓPANE HIRIMÍTITI, EYÉNGOXOA ITÚ KEOVO ÎTI ÁKOTI ITOÂTI YA EHAKEOVOTI KÍXOANE HIRIMÍTITI.

ITEA MANI NGAHÁ'ATI ONGÓPEOPI KÍXOANE, YANE HINGAIKOPO KÍXOANE TÎPE, YÓKO'O NE HIRIMÍTITI USÓNE KÍXOAKU ISÓNEUKE MOTOVÂTI ÍTEA YA EHAKEOVOTIKE, OPO'EKOVO TIHIKO NE HIRIMÍTITI AINÓVOTI KOPOÍNUKOKOTI. YANE KÍXOANE HIRIMÍTITI NE TIPE: IHÂROTIKE ÍNAMO VEHÁKAPU KÍXOANE.

UNATIKOPO KOENE NE TÎPE, YANE PIHÓPONE ÓVOKUKE. YANEKO YÓTI PIHONE HIRIMITÍTI ÓVOKUKE NE TÎPE MOTOVÂTI ÓVEA YA MUYÓKUKE, YANE SIMÓVONE, IYÚKOVONE NE TÎPE AKO INIXA HIRIMITÍTI MUYÓKU. PIHÓNE YA XOKO ÓVOKUMO, SIMO YA XEO KOYENE NE POI HITRIMITITI YUSONE KIXOANE HIRIMITITI UNZONE KIXOANE YANE KOENE YUHO NE TIPE: HINGA VEHÁKAPU MOTOVÂTI YEXI ÁKOYEAXO ITÓNUTI YA EHAKEOVOTI KÍXOANE. YANE EHAKEOVONEHIKO, SIMÓVONE KUKÚKEKE XÊNE NE TÎPE ÁKONE ÍNIXA NE EHAKEOVOTI IKÉNEKE, YANE HE'OKOVONE. EHÁ'AXO MANI ANÚ'UKOA NE YÓNOKU EHÁKEOVO, YANE KOPÍTUKOVONE NE HIRIMÍTITI OVEÂTI MUYÓKUKE YA TUMÚNEKE. YANE VAÚKONE NE HIRIMÍTITI, NZIMÓNE KOENE EMÓ'U VAÚKOI INDONE, INDONE KOENE. ÉVOKOVONE TÎPE.

Lúdio Vieira Leite

IKÁTAKOKE SAUM JORGE

ENEPORA EXETÍNATI KÍXOAKU VIYÉNOXAPA MEKÚKE ÉXEA ITÚKOVOKE NE NONÉTI KOAHATI IKÁTAKOKE SAUM JORGE.

YA HEU KOETI HÁNAITI KÁXE, YA YUPONÍ KOETI INÚXOTI IYÚKOVO TETUKÓPONOATINE NE IKÁTAKOKE SAUM JORGE. YANE PIHOTÍNE YEHÉPOKEEXEA NE KOEKUTI ÂVOTI IYUKÁPU, MAHI MOPÓ'A YEHÉPOKEEXOA NE XÂNE.

ENEPOMI KIXÍNOAKENEYE YEHÉPOKEEXEA NE XANE, MAHI MOTOVÂTI KOXÉMEKEKEA XÂNE. ÉNONE ITUKÓVO RA NONÉTI KOEHATI IKÁ TAKOKE SAUM JORGE.

Osvanildo José Barbosa

IPIXA URO INÁMATI KALIVÔNO

ENEPORA KALI ÉXETINA KÍXOAKU IPÍXAXEA KÚXOTI XÂNE NE URO INÁMATI KALIVÔNO. ENEPOTÚ KOYÊ'E NE KALI ÔRO ME'UKEKE. HARA KÍXOA KÚXOTI XÂNE IPÍXAXEA, VEYÓ KALI MOEDA INÚXOTIKE, YANE PIHOTINE HEVÉKUKÉ NUTÍKU, HOKO KÍXOA NE MOEDA HÊRURUXEA KOXÉ'UKE HEVE NUTÍKU, YANE PURUPU'I KOE IKÉNE. YANE IPÍHOATINEMO NE MOEDA XOKO ÔRO NE KALIVÔNO, INA IKA'ÁKOA YA VÁHERE, MOTOVÂTI ÁKOYEA IRÍKAPU.

ÉNONE KÍXOA VIYÉNOXAPA MEKUKÉ IPÍXAXEA NE ÔRO INÁMATI KALIVÔNO ENEPOTÚKOKO.

Osvanildo José Barbosa

OXÔTI YA XAPA HÁNAITI KÁXE

YANEKO MEKÚKE, ÁPE VIYÉNO ÁKOTI AKUTÍPOA NE HÁNAITI KÁXE, ÁKOYEA OMÓTOVA ÁPEYEA KÓYUITI YA. YANE KÓYUITINEMO YANEKO KÁXE, EHÁXIKONE OXÔTI IHAE ÁKOTI MALIKA.

ENEPO SÍMEAKU NE OXÔTI TURÍXOVONE ÓXEA, KOANE SÍMOHIKEA HIYOKÉXOTIYA. ENEPOHI NE OXÔTI MAHI KOATI ÉXOTI ÓXEA, KOANE KOATI UHÉ'EKOTINOE NE ÓXOKENA. YANE ENÓNE ÓXEA NE OXÔTI INA IVOKÓ'OKOA XANÉHIKO NE OXÔTI VO'OKU ÁKOTI NOIXEAKU KUTEÂTI, NOEMÉXEAHIKO NE HÊVE MAHI HEVE VÁKA ITUKO HÊVE. EHÁ'AXO AHÍ'OKOVA XANÉHIKO, YANE MÁ KO'ÉPONE, ITÚKOPEOVO KIRIPÚKU. YANE ÁKONE EXEÂTI YONÓPOKU NE OXÔTI, YANE UKÉ'ENE NE AYUÍTI.

Osvanildo José Barbosa

ΕΛΑΧΙΚΟΠΟΤΙ ΚΑΧΕ

ΕΝΕΡΟΝΟΒΟ ΜΕΚΥΚΕ, ΑΡΕ'Ε ΝΕ ΎΚΟ ΗΕΘ ΚΟΥΕΤΙ ΙΗΟΚΕΑ, ΑΚΟΤΙΝΕ ΑΚΑΗΑ'Α ΟΚΕΑ, ΚΟΑΝΕ ΕΝΟ ΚΙΡΟΨΙΥ ΝΕ ΣΕΝΟΨΙΚΟ ΜΒΑΣΙΑΝΑΚΕ ΥΟΚΟ ΧΟΚΟ ΗΟ'ΟΡΙΚΟΚΥ ΑΚΟΤΙ ΟΜΟΨΟΚΕΡΟ. ΥΑΝΕ ΠΙΗΟΤΙΝΕ ΝΕ ΚΙΡΟΨΕΟΤΙ ΟΡΟΨΙΗΕΥΕΑ ΜΟΚΟ ΚΟΨΐ'Υ ΕΝΕΡΟ ΙΤΟΡΟΨΟΝΟΑ, ΥΑΝΕ ΚΟΤΟΗΙΝΕΑΤΙΝΕ ΝΕ ΜΟΚΟ ΚΟΨΐ'Υ, ΚΟΑΝΕ ΙΡΥΗΙΗΙΚΕΑ ΝΕ ΚΟΨΐ'Υ. ΚΟΑΝΕ ΑΡΕΥΕΑ ΕΜΟ'Υ, ΗΑΡΑ ΚΟΨΕ: ΥΑΜΑΝΕ ΝΕ ΚΑΧΕ, ΚΟΨΕ. ΥΑΝΕ ΙΚΕΝΕ ΜΑΗΙ ΚΑΛΙ ΥΤΥΡŲ ΚΟ'ΕΡΟΤΙΝΕ ΝΕ ΚΑΧΕ, ΥΑΝΕ ΕΛΟΚΕΨΟΤΙΝΕΜΟ ΟΚΟΨΟ ΝΕ ΚΙΡΟΨΕΟΤΙ.

ΕΝΟΝΕ ΚΨΧΟΑ ΕΧΕΑ ΥΙΥΕΝΟΧΑΡΑ ΜΕΚŲΚΕ ΙΤŲΚΟΨΟΚΕ ΝΕ ΜΟΚΟ ΚΟΨΐ'Υ, ΜΑΗΙ ΜΟΤΟΨΑΤΙ ΙΡΨΧΕΚΟΡΕΑ ΝΕ ΚΑΧΕ, ΜΟΤΟΨΑΤΙ ΜΟΨΟΚΕΡΕΑ ΝΕ ΚΙΡΟΨΙΥΤΙ.

Fonte: Terezinha Jose

Osvanildo José Barbosa

NUMÍKUXOKUTI KOAHATI ARAÚKOKUTI

ÁPE NÚMIKUXOKU VIYÉNOXAPA ÍYEUKÉ OXENE FAZENDA VAZANTE, XÊREREKUKÉ INÚXOTI PÚNDE ÓVO, KOAHATI **ARAÚKOKUTI**, HANE VÉKO KARAPÁTINYUKE MOTOVÂTI SÍMEA YA. ENEPORA NUMÍKUXOKUTI **ARAÚKOKUTI**, ÍHAXEA VIYÉNOXAPA. KOEHAINOAKE NE ÎHA, VO'OKU MAHI NOEKÉ'EXOTI ARAÚKOTI TÍKOA NE NUMÍKUXOTI YA, ÉNOMONE KOEHAINOA NE ÎHA. KOANE ENEPORA VIYÉNO LEVÉ KOEHIKO ENEPO PÍHO YA, OMÓ KIXÓ KALI NIPÚKUNA. ÊNO HÔE YA, OYÉ'EKOKUNEHÍKO MOTOVÂTI ARÁMUSAKEA YA, INA ITÚKO HÔE OMÓPONE ÓVOKUKE. ITEA TUKÚ KOETI KÓ'EYENE ANÊKOIKO NE NUMÍKUXOKUTI KOANE ÁPEKO NUMÍKUXOATI VIYÉNOXAPA YA. ITEA HAINÁIKO KUTEÂTI KOEKUMEKU ÁKONE AXÚINA HÔE YA.

Fonte: Olivio Barbosa

Osvanildo José Barbosa

KOIXÓMONETI

KÍXOKU ÓVOKU PÁ'AXEA NE KO'IXÓMONETI ÁPE KÍPAHINA, TARARA, ÁPE PÊYO HÓ'OPENO IHÁKUXOVO INÚXOTIKE ÚKEAKUMO NE XUNÁKO. YANE TURIXÓVOTINE KÓHUPIOKEA NE XÂNE MOTOVÂTI ÍTEOVO NE KAARINETI, PA'AXÓVOTI. OPÓSIKINOANE NE KO'IXÓMONETI MOTOVÂTI KÓ'ITEOVA NE ARÍNE ENEPONE YUVÂTI, ITUKOVO ITUKÍNOATI IPÍXA MOTOVÂTI ÉNOYEOVA.

Alenice Julio Sebastião

ÉXETINA HAHAMÉ KOÊTI

HARA NGOYÚHO HAHAMÉ KOÊTI, YUPONÍ KOÊTI, YOKO ITUMÚKOTI KÁXE. XOKO ÉXETINA VIYÉNO, YA HAHAMÉ KOÊTI EXÉPUHIKEA NE KOIPÍHAPATI, OKOVÓTI, KÍXOA PO'I ÍHAXEAKE VIYÉNO, YANE HAHAMÉ KOÊTI, TURIXÓVOTINE YÓNEA. ÉNOMONE ÁKOINO OMÓTOVA YÓNEA XÂNE YANEKO ÔRA. KENE YUPONÍ KOE AÚKOPOVOPE XOKO ÚKEAKU OPÓSIKOPEA OXÉNE, ÉNOMONE ÁKOINO OMÓTOVA KURÍ KÓ'IYEA ÛTI. ENEPO APE VÓNOKU KÓNOKO PUYÁKEOVA VOKÓVO RA VÚNAE ÍHAE VANÚKE.

Vanete José

HEUI HÉKERE

ENEPO APÊ'E NE HEUI HÉKERE KIXOÊKOTI ÁPEYEAMO XÂNE
IVOKÓVOTI VE'Ó KOÊTI ÁKOTI YUVÂTI, ENEPONEE LEVÉ LEVÉ KOYÊTI
ITEA ÁPE KOETI IVÓKEOVO.

AVO IVÁKAPU ITEA, NE OKÓVO OKÓ'IKONEYE IPÚHIKEA MÛYO,
LEVEKÉXOPOTINE YA KÚVEU MÊ'UM. KOANE ENEP KAMOA ÛTI NE
HUMÍKOTI ÁKOTI MALIKA INÚ'IXOKU, HINÂRA ÁKOTI AHIKÁ'AVI, KENE
ENEPO AKO'O AHIKÁ'AVI INÚ'IXOKU, AKO MALÍKA VÉKOKU.

Vanete José

REFERÊNCIAS ORAIS

Alzira Francisco [86 anos]

Anacreia Júlio [49 anos]

Doralina Vitor [64 anos]

Elidio Vieira [76 anos]

Gilda Vitor [48 anos]

Isidório Pinto [77 anos]

Lídia Muchacho [84 anos]

Valentina Lemes Canale Jose [61 anos]

Teresinha

MINISTÉRIO DA
EDUCAÇÃO

ENEPORA LÍVURU XOKO – 4º YOKO 5º ANO YÓNO

MINISTÉRIO DA
EDUCAÇÃO

ISBN 978-85-7613-702-3

9 788576 137023